

ЦРНА ГОРА
И

ХЕРЦЕГОВИНА

Написао
ДАНИЛО ТУНГУЗ - ПЕРОВИЋ
професор

138

Бокешка штампарија, Котор 1935

Посвећа

Приликом навршетња шездесетогодишњице од Невестињског устанка, посвећујем ову моју књигу нашим борцима, те националне револуције, која је први пут, послје Косова, изнијела српско питање на ријешене пред кворум великих сила у Берлину, и тим учинила да се Турци што прије политички противјерају са Балкана.

Писац.

Црна Гора и њена политичка

независност

Многи су историчари и неисторичари писали историју Црне Горе. Познати су од њих секретари господара црногорских: Симо Милутиновић, Медаковић и Милаковић, затим Иларијон Руvaraц, Борје Поповић, Андрић, Јаза Томановић, Драговић, Јазар Перовић и други, а од Руса Ровински и Александров. Поред ових многи су страници, компетентни и некомпетентни, путујући лично по њој, или на основу туђих извора. Али поред свега тога, Црна Гора нема своје написане праве историје, која би вјерно обухватила и представила црногорски народ и његове народне вође, утицај манастира и двора нетињског, и њихове поднесене жртве на олттар идеје Српства и Словенства. Стара Црна Гора, Брда и херцеговачка племена чекају и данас свога историчара да вјерно, објективно, непристрасно и научно изнесе њену прошлост, испреплетену са многим крупнијим и ситнијим историјским догађајима. То може написати једино син црногорско-херцеговачких брда и планина, уздигнут на достојну висину моралну, културну и научну.

У времену, кад су све српске земље потпаде под Турке, и кад је турска сила била на врхунцу своје моћи у 15, 16 и 17 вијеку, намеће се питање шта је било с Црном Гором. Дали је она била саставни дио турског царства, и да ли је плаћала Турској данак, или је наставила политичко-државни контингитет, кроз своје племенске организације, до скорих дана своје прошлости.

Многи историчари, на које ћу се позивати, тврде да је Црна Гора била саставни дио санџакага скадарског, и да је лавирала према политичким приликама, час Турцима, час Млечинима. Иларијом Руvaraц у својем дјелу Монтепеглина и другим тврди, да Црна Гора није била слободна и независна земља. Турски географ Хаџи-Калфа у своме дјелу „Румили и

Босна" помиње Црну Гору као саставни дио санџака та дарског. Дубровчанин Луко Зоре у примједбама на расправу Армина Павића стр. 134 штампану у Раду ХХХIV тврди: "Да је Црна Гора била дио царевине турске, а зна се да Црна Гора није била ништа подложена Турцима". Константин Јиричек пише: "Најмлађи од браће Ивана Црнојевића Станиша-Скендер живио је, како изгледа, стално у Цариграду. Тек за владе султана Селима I и Сулејмана II јавља се он у својој Отџбини као турски намјесник Скендер-бег Црнојевић (1514—1528). Била је то чудна мјешавина средњевјековног српског владатоца и мухамеданског великаша. Црна Гора бјеше одвојена од Скадра и за њ уређена као посебан санџак са столицом у Жабљаку. Он се писао: „Санџак црногорски, приморски и всом дио крстијански земљи господин". Поред њега у земљи је био као судија кадија царев. Скендер се често позивао на своје претке, имајући на печату број историјара, научењака, путописаца и других личности од пера, који наводе, а многи између њих и тврде, да је Црна Гора била саставни дио турског царства. Та тврдња од стране историчара да Црна Гора није била слободна и независна од Турске потпуно је исправна. На Балканском Полуострву највећанственије доба турске моћи и снаге јест 15, 16 и 17 вијек, баш оно доба, кад се за Црну Гору историјски догађаји могу најмање тврдити и изводити на основу поузданих и темељних историјских извора и докумената.

И то мало заостале и сачуване слободе у црногорском стијењу, као што се јасно види из наведених докумената, тешко је било одржати. Ђуџа мучка и невоља притискују Црногорце са свију страна. Сталне навале турске имале су за циљ да угасе и ту потоњу искру слободе. Владавина митрополита из разних племена, то је доба гашења политичке црногорске слободе. Од политичке пропасти па до истребљења потпуца Црногорци су понекад плаћали Турцима харач и помоћ у војништву. Али самовољни и раторборни дух црногорског народа тешко је подносио турску власт. Чим би је јаче осјетио на својим леђима, а указала му се згодна прилика понека црногорска племена бунили би се против ње. У унутрашњој управи Црногорци су били слободни, пошто су им судили народни главари по свом обичајном праву. Благодарећи свом географском положају, својој земљи камени-тој, неродној, безводној и безшумној, свом личном јунаштву, свом чистом националном осјећању и својој народној вјери, Црногорци су имали над собом много благу управу турску, него што су то имали други хришћански народи под разним султанима.

1) Јиречек „Историја Срба" друга свеска, стр. 194.

Политичка независност Ц. Горе почиње од црногорске крваве Батње вечери. Са истребљењем потпуца и са рушењем џамија на Петинју и у Ђеклићима, Црногорци су ударили темељ слободној и независној црногорској држави. Да је Ц. Гора од тог времена била политички независна земља, докази су слиједили: Француски научењак Франсуа Ленорман који је 1865 године долазио на Петине, написао је књигу „Турци и Црногорци" и штампану је у Паризу 1866 године. У овој књизи Ленорман је изложио у преводу и неколико докумената из петљишког архива. На темељу ових докумената и других може се извести и тврдити да је Ц. Гора била политички слободна земља.

У уговору о миру потписаном на Петинју 20 октобра 1838 године између Црне Горе и Турске, гдје су били опуномоћеници од стране везира босанског Хали-Мехмед, а од стране везира херцеговачког Абдулах-ага Шаховић, члан пети уговора гласи:

— Нека влада мир вјечити с једне стране од владе независне Црне Горе, а са друге стране пашаџука Босне и Херцеговине. Све земље посједнуте с једне или са друге стране за вријеме рата биће то и за вријеме мира. Земље гдје је рат спиритично жетву и испашу стоке припањуће пона Турцима, а пона Црногорцима¹⁾.

У Дубровнику 24 септембра 1842 године састао се влади Раде са везиром херцеговачким Али-пашом Ризванбеговићем, у присуству два чиновника аустријска, гдје су дискутовали, како се изрично у записнику наводи, о границама независне силе Црне Горе и херцеговачког пашаџука²⁾.

Члан први уговора гласи: „Да граница између Ц. Горе и Херцеговине почињујући од врх Кома Куачкога до Драгања, остане онако исто, као што је сада, т. ј. да једна и друга страна, и по сада држи и ужива оно што која сада држи и ужива³⁾."

На сједници Париског мира 25 марта 1857 год. руски делегат изјавио је, да односи Русије с Црном Гором нијесу искључиво карактера политичког. Турски делегат Али-паша одговорио је на сједници од 26 марта да Висока порта сматра Ц. Гору као интегрални дио царевине турске и изјављује да влада отоманска нема намјеру мијењати у Ц. Гори постојеће стање⁴⁾.

1) Ф. Ленорман: „Турци и Црногорци" стр. 387

2) Ф. Ленорман: „Турци и Црногорци" стр. 388, међу пашаџуком херцеговачким и независном Црном Гором (Д. Вуксан: Владичина Споменница стр. 172)

3) По оригиналу из Цет. Архива, Споменница стр. 171

4) Ф. Ленорман: „Турци и Црногорци" стр. 395.

Против таквих изјава од стране Али паше књаз Данило уложио је протест 31 маја конференцији мира у Паризу наводећи: „да Турци никад нијесу управљали Ц. Гором“¹⁾

Султан Селим III упутио је ферман 1755 године свима вилаетима свога царства. У ферману је издао наређење како се имају управљати према Црногорцима.²⁾

Султанов ферман гласи:

Према ономе што нам је јавио наш Везир, садашњи управник Хаџи-Мехмед-паша, неки неверни Црногорци су се покорили прошле године нашој Високој Порти, обећавајући да плате порезе по распореду који је сада на снази у држави. Али они мисле да наставе своје непријатељство и да се удаље од пута послушности. Они су већ побунили трећину становништва, као што нам је то наш везир Румелије, Хусеин-паша, и ви сами казали у својим опширним извјештајима.

Жеља Наше Високог је дакле да стари ред буде поново заведен без много неприлика, на један благ и лак начин, ако се међутим друге двије трећине одушту наговарањима ових безбожника чија је послушност према Високој Порти извјештачена.

Трудите се да вашом смотреношћу и паметним савјетима учините да ницезне неслога, да одржите вјечито ред и да предузмете мјере, које су утврђене прошле године. Настојте такође да се бунтовници врате реду и послушности. Како за извршење овог дјела треба борбе, ви ћете се обратити, у овом случају, на босанског пашу. Припојите се њему као што сте то учинили раније, као што смо горе рекли, немојте пристајати да наплаћујете данак и да одржавате покорност. Настојте да неред и неслога буду из темеља искоришћени, под погледом да не прелазите границе Босне. Ми ћемо упознати горе именованог Везира с нашим намјерама у овом погледу исто као и с другим наређењима у једном другом ферману и ми ћемо му дати до знања у танчине како ће имати да се влада.

Да вас поучимо како се имате понашати, ми вам дајемо овај узвишени ферман са наређењем да се споразумијете са горе споменутим Везиром и да употребите вашу обазривост тако да би дјело измирења било испуњено без закашњења и да би свака неслога и сваки спор био одстранен. Тражите да мирним средствима повратите ствари тамо гдје су прије биле; казните оне који ремете мир и имајте пријекшишта за сва средства за ласкања и за милост да успоставите ред.

Једините се са гореименованим Везиром, покоравијте се њему у свим приликама, настојте да му се допаднете, сли-

¹⁾ Ф. Ленорман: „Турци и Црногорци“ стр. 393.

²⁾ Ф. Ленорман: „Турци и Црногорци“ стр. 341.

једите његове намјере тако да би дјело мира било вођено на добро по нашим жељама. И ако, са помоћи Алаха, стигнете до једног срећног резултата, бићете великодушно награђени од нас и сврстани међу људе од заслуга.

Ми вам дајемо наш узвишени ферман да би узели к срцу да довршите ово дјело, настављајући се на нашу највишу заповијест.

Такође је дошло до знања нашој Високој Порти да ставници срезова: Пиве, Никшићке нахије, Гацке, Билеће, Требина, Мостара, а нарочито Дубровника трпе непрекидно нападњаје ових Црногораца, који час прихватају, час одбијају нашу власт. За то смо ми издали овај ферман да ред буде успостављен и сва зла угушена. Услѣд тога сазнали смо као да се 18 лица важних између ових неверних као одметници престано буне, док су други мирни и труде се да обрате прве на покорност Високој Порти. Дерволи, син Хасанов, заповједник од Јесбушћа (Jesboustia) тако исто и сам Хасан и Мехмед разговарали су са њима да их наговоре да се покоре нашој Високој Порти. Али нам они јављају данас противно, јер ће имати да плате велики данак. Једни хоће да плате нешто, али их други подстичу престано да то не чине.

Недавно такође, једно лице из Русије, по имену Василије, наш подмукли непријатељ и искрени савезник владике и гувернера Црне Горе, донио је овима последњима једно писмо, по коме они требају да се средине под ласкавим погледима, да учине безопасне наше добре намјере. Јављено је такође да се једна трећина бунтовника удружила с њим и послата нам је једно писмо од Василија с преводом. Наши заповједници, више пута споменути, дознали су да ова трешина хоће да се покори и подвргне нашој Високој Порти. Како сте ви заповједник (islopa) поступајте умјерено са другим двијема трећинама; настојте да их браните на један вјешт начин, пријетављајући при томе најмање што је могуће насиљу. Успоставите ред и настојте да сазнате у каквом су односу Василије и владика са пећским патријархом.

Ми вам заповиједамо да о томе извјестите нашу Високу Порту што је могуће прије¹⁾.

И овај султанов ферман, мајсторски написан, остао је мртво слово на хартији као и многи други прије њега написани фермани и наређења.

Од укидања пећске патријаршије, васељенски патријарх у Цариграду у споразуму са Високом Портом, намјештао је по свим хришћанским крајевима, гдје се се турска власт принавала, владике Грке. Од оснивања петипеке митрополије, па кроз сва столбѣна, на митрополитској столици на Петинју,

¹⁾ Ф. Норман, п. ц. II стр. 341.

седсти су само митрополити Срби. На тој стотини никад није било грчких митрополита такозваних фанаријата, као на примјер у митрополији захумско-херцеговачкој, дабро-босанској, зворничкој, београдској и другим. Као што се продајно контингент слободног духа Немањина државе у брдима и планинама црногорским, исто се тако сачувао контингент духовне власти српских нећских патријарха у митрополији цетињској. Црногорци нијесу никад плаћали данак цариградском патријарху као што су му давале православне владе које су биле под турском управом.

Руски цареви почевши од Петра Великог шиљали су своје изасланике у Ц. Гору са својим траматима у којима су третирали Ц. Гору као независну државу, а њене господаре као потпуно суверене владаре.

Политичко раграницење које је завршено у јулу 1841 године између Аустрије и Црне Горе, исто тако јасно потврђује суверено право Црне Горе. А послје побједе над Турцима на Грахову изишла је и једна међународна комисија која је повукла политичку границу између Турске и Ц. Горе према Херцеговини.

Од истребљена потурцима стара Ц. Гора уживала је стално политичку независност, извојевану својом крвљу, а потврђену стогодишњим фактом, а који базира, ако не на основу једног међународног уговора, а оно на уговорима и службеним признањима руске владе, аустријске владе и појединих турских делегата и паша. Поред света тога требало је много крви да се продије, много битака да се одржи, много пораза да се претрпи, па да се постигне члан 26 берлинског конгреса, по коме је призната потпуна политичка независност Црној Гори и од оних великих сила које то право њој да није нијесу признале. Али то међународно политичко признање у Берлину, како од стране Турске, тако и од других великих сила, није било индентично признавању независности Грчке, Румуније и Србије.

У прошлости Црне Горе, било је врло тешких и мучних дана. Ти тешки и крвави дани нијесу били у једном стољећу, но су се ређали кроз више стољећа. Црногорци нијесу само ратовали са својим сусједима: Турцима, Млечинима и Арнауцима, него често пута и између себе, племе са племеном, или браство са браством. Такође су ратовали са природним силама, које су им доносиле сушне и гладне године. У таквим тешким и претешким временима, било је Црногораца, нарочито оних слабијих духом и карактером, који су пред тим тешкоћама повијали кичму, али је било и таквих Црногораца, и то у великом броју, који су вјечито стајали усправни на бранику своје слободе и својих права.

У прошлости црногорској било је и таквих тешких времена, кад су горштаци црногорски морали политички давати рати, пренајати се и привидно изјављивати послушност својим непријатељима, чекајући боље прилике и боља времена, кад ће се поново с њима мушки разрачунавати. Црногорски је горштак бистар по својој природи, упућен са свога стијена на стално размисљање и довијање, пун тешког животног искуства, у вјечитој борби са јачим силама од себе како земљским тако и небеским. Црногорска је земља великим турским војскама неколико пута била претакана, поплаћена, њено становништво у великом броју у прогонство отерано, али чим би опасност прошла, престојали Црногорци извући би се из сакривених шкрипова и пехина на своја поплаћена огњишта, на њима саградили савардаке, поправили и покрити разорене омеђине и поново би продужили живјети старим животом у непрекидној борби са својим непријатељима.

Но да би доказали политичку самосталност Црне Горе, оставимо на страну сва дипломатска и остала документа, како из архиве турске и црногорске, тако исто и млетачке и других, која говоре у прилог, или на штету политичке слободе Црне Горе, па се заронимо и загледајмо, кроз стољећа, у саму Црну Гору и њен однос према турском царству. Исто тако, оставимо на страну, све историјаре домаће и стране, службене и неслужбене, који су писали о Црној Гори, повољно или неповољно, па бацамо трезвен и непристрасан поглед на земљиште и периферијске границе Црне Горе. Једино тим путем и начином можемо темељито риешити питање о политичкој слободи Црне Горе у прошлости.

И ако је званична Турска, сваком згодном приликом, изјављивала и истицала да је Црна Гора територијални и политички дно турског царства, она се, у цркос свему томе, утврђивала кулама и тврђавама против те своје „територијалне области“ што се зове старом Црном Гором. Против „своје области“ Црне Горе, Турци су подигли караулу на врху Сутормана, у Црмници, на острвима скадарског језера: Грможур, Лесендри и Врњани, тврђаву Жабљак, град Подгорицу, затим низ кула подигнутих од Подгорице у правцу Служа као кула на Врњанским Њивама, кула на Височини и кула на Прентиној Главици; на лијевој обали ријеке Зете: кула на Стологлаву, кула при Вељем Брду, кула која је садржавала баталион војника, такозвана Сердар Кула, кула на мосту од ријеке Лушнице, а осим ових биле су још двије куле на Маломе и Вељем Брду и то: на Црвеној Стијени и на Чиглу. Све су ове турске куле са тврђавама имале задатак да одржавају везу између турских градова и вароши на главном војничко-трговачком путу Сарајево, Мостар, Никшић, Подгорица и Скадар. Исто тако да бране турску територију

од унада црногорско-брдских племена: Пипера, Ровчана, Дра-тоножића, Бјелопавлића, Загарача, Комана и других Катунана. Поред још неких турских кула низ долину Бјелопавлићску, Турци су подигли кулу у Пешивцима на Стубици, кулу на врху Пандурлице, кула под Озринићима, утврђења града никшићског, кула Лековића у Рићанским Рупама, кула на Тру-бјели, кула на Велимиљу, кула на Омуглину и Грахову и тако редом до природно-вјештачког утврђења Клобука.

Од ове повучене линије турских кула и утврђења, па унутрашњости старе Црне Горе до млетачке границе, а доцније аустријске, у Црној Гори од кровава баљве вечери, није било нигде, ни на каквом мјесту, турских кула, утврђења, градова, насеља, посада, ни турске власти ни турског пореза. Једном ријечи није било, кроз све ово вријеме ни-каквога трага од турске власти, ни турске управе.

Турски султани, везири и паше, никад нијесу престали нападати војнички Црну Гору као сасвим одвојену, засебну, непријатељску земљу. Као изразит доказ тога јесу, одржане главне битке, а већином турске порази, између Црне Горе и Турске: на Царевом Лазу, Крусама, Трњинама, Чеву, Уб-лима Чевским, Цетињу и другим мјестима. Пашама скадарским и босанским везирима, дате су одријешене руке према Црној Гори. У свако доба они су могли подићи војску против ње. То је зависило поглавито од амбиције, воље и способности самих пограничних паша и везира. Изумирајући војничких похода против Црне Горе од стране Тулприлића везира, Фехраја-паше, Кадри-паше, Дервиш-паше, Омер-паше, Муктар-паше и Сулџман-паше, који су сви вршени и орта-низовани по наредабама разних париградских султана и Високе Порте, сви су други бојеви, окршали и четнички судари, између Црне Горе и Турске, самовољни војнички прохтеви било паша скадарских, било везира босанских, или погра-ничних јаким бегова и команданта са пограничних утврђења.

И ако је Црна Гора каменита, пуна долина и вртача, кланаца и брда, она је имала неколико превоја и отвора, куда је могла турска војска наступати, и ако са великом му-ком. Многи су превоји, отвори и правци турских удара и напада на Црну Гору. Њих имамо са више страна Црне Горе:

1. Подгорица, Бршанска нахија, Мегеризи, Цетиње;
2. Служ, Данилов Град, Загарач, Велестово, Чevo, Це-тиње;
3. Грахово, Трешњево, Цетиње;
4. Бањани, Никшићке Рудине, Дигунар, Чevo, Цетиње;
5. Бањани, Никшићке Рудине, Трешњево, Мулиново По-чињаво, Цетиње;
6. Подгорица, Бијеле Рудине, Орах, Боково, Цетиње и др.

Све главне битке између Црногораца и Турака, напаве се на овим путевима, или недалеко од њих. Турску војску која би загазила дубље у Црну Гору, Црногорци би дочекали, у велики случајева, или на Чеву, или у Цуцама. А по-некад би је пресрели на периферији граница своје земље на Грахову, Дузи или Рићанским Рупама. Турска војска, прије напада на Црну Гору, концентрисала би се на Гатачком По-љу, ако напада од стране Херцеговине, а ако врши нападе од стране Скадра и Арбаније окупила би се у Служу или Подгорици. Чим би Турци дубље загазили у Црну Гору, поста-вили би себи задатак да се дочепају средишта старе Црне Горе: Чева, Ластве, Убада Чевских, гдје би се поново извр-шила концентрација свих непријатељских јединица, које су догле наступале у неколико праваца. Тако груписана, зајед-ничка турска војска, наступала би ка Цетињу и његовом за-узелу.

Неколико су пута у прошлости, са великом војском тур-ске паше и везири загазили Црну Гору. Са њом су посту-пали, као што сваки азијатски освајач поступа са својим по-бијеним жртвама. Али од линије повучених, подигнутих турских караула и утврђења, почевши од мора од Суторине преко Служе, Жабљака, Подгорице, Никшића и Грахова до Клобука, па до млетачке, а доцније аустријске границе, на том рупчастом и каменитом простору, што се зове стара Црна Гора, Турци нијесу могли подићи никад никакве војничке твр-ђаве, нити саградити карауле, нити основати какве вароши или турског насеља. На томе простору земљишта, никад Тур-ци одмора и почивала нијесу имали, па чак и у доба највеће њихове војничке силе и моћи. На томе простору Црногорци би нападали Турке освајаче непрестано из заседа отимају-ћи мунџицу, комору и пресјечали им одступницу. На тај би их начин приморавали да из Црне Горе беже под заштиту својих пограничних утврђених мјеста. И сам Тулприлић везир пошто је Црну Гору с војском претазно, попадио и раселио, морао је бјегати с Цетиња, јер су остаци црногорских рат-ника кидисавали на њега, као гледи кураци, нападајући му-стално војску, мунџицу и комору. Под непрестаним удар-цима црногорских непокорних горштака, а принуђен глаућ, нестатком мунџице и других непогода Тулприлић везир мо-рао је да бјежи са црногорског земљишта. Намеће се пи-тање да ли су Турци оставили Црну Гору својој судбини, јер није била својим земљиштем способна за њихова насеља и утврђења. А зар Курди, Черкези, Јуруди, Арнаути и друга по-исламљена и непоисламљена племена у турскоме царству ни-јесу живјела у сличним теренским и климатским крајевима, гдје су Турци имали, према својим потребама, и своја на-сеља и подигнуте карауле и утврђења. Населити и утврдити унутрашњост Црне Горе, требало је предходно њу освојити

војинци са подизањем утврђења, стварањем насеља и исламизирањем Црногораца, а то Турци нити су могли, нити су кад учинили. За то је Црна Гора у својој прошлости, остала онаква каква је, скуп полустободних а од кржаве бадње вачери и слободних племенских организација под разним владицима и Господарима.

Многи, како домаћи научни синови, тако и странци, четине пута тврде да стара Ц. Гора, пуна крша, вртача, безшумна и безплодна, није била потребна богатом и сином турском царству. Да она као таква, није била потребна ни безима, ни атама, ни спахијама, ни пашама, па ни осталим Турцима ни поисламљеним елементима. Као одговор на та погрешна схватања свједују непобитне чињенице, зар стари Црногорци нијесу могли примити ислам и проћи у материнском животу много лакше, као што су то учинили Ломаци Бугарски, Торбеши македонски, Шкиптари арнаутски и поисламљени Срби у Босни, Херцеговини и Санџаку. За поисламљене Црногорце нашло би се земље и око Скадра, и у Зети, у Косову, Метохији и у другим плодним мјестима пространим турског царства. Али класични Црногорци одржавши своју слободу, своју вјеру и своје име, не само због своје земље способне за одбрану од непријатеља, него су то постигли и због свога личног увиђања морага, витештва и самопреторијевања. Више су стари Црногорци вољели бити заточници своје слободне земље, вјере и имена, него живјети лакше и обилније, па промијенити своју светосавску вјеру, а са њом и све остаје светиње своје нације.

Из свега до сад наведеног сlijеди да су Црногорци до кржаве бадње вечери били полустободни, а од тог историског датума потпуно слободни, имајући у својим слободним рукима и духовну и свјетовну власт.

Утицај цетинског манастира на брдско - херцеговачка племена.

Стару Црну Гору сачињавају четири нахије: катуњска, ријечка, црмничка и љешанска. По свом географском положају, најчувеније од наваге непријатељске биле су катуњска и ријечка, а изложене ударцима турским, љешанска и црмничка. Љешанска је нахија била изложена и привезана према равнору Зети и Подгорици, а црмничка према Скадру. Услед својег географског положаја Љешанска и Црмничка у многим црногорским бојевима били су везани одбраном својих домова,

док су се Катуњани и Ријечани могли слободно борити са Турцима. Све су ове нахије кроз неколика стовјећа поднијеле много незапамћених мука и пролиле много крви за своје име, за своју вјеру и своју слободу.

Врло тешко би било рећи која је од њих више у својој прошлости мука поднијела. Али поред свега тога, не само по свом географском положају, него и по својим расним одликама, срце старе Црне Горе сачињавала је катуњска нахија.

Послије смрти Ивана Црнојевића Црна Гора преживљује тешке дане. Његов најмлађи син Станиша отишао је у Цариград са великим бројем вастеге црногорске и потурио се. Многи од поисламљене вастеге црногорске, вративши се са Скендером поново у Црну Гору, ширио је ислам међу својим братственицима. Посао ширења ислама тада у Црној Гори био је добро награђиван од управних турских власти. Отуда се ислам раширио по многим мјестима старе Црне Горе и подигнуте су џамije, као на Цетинју и Фекиљима. За велики низ година сва турска политика, како скадарских паша тако и босанских везира, била је упућена заваљању и поисламизирању Црногораца. И ко зна шта би било од Црногораца да у тим критичним данима није владица Данило дошао на челу земље. Сачувана и ослобођена од ислама, бројно повећана придоласком осталих Срба у катунске црногорске, стара Ц. Гора постаје права опасност за скадарске и босанске пашагук, а центар политичко-национални за све околне па и даље Србе на Балкану.

Док је овако ишло са старом Ц. Гором у првим временима турске управе на Балкану, Брда и херцеговачка племена много су била отпорнија исламизирању. Кучи, Васојевићи, Морачани и Ровчани, Брагоножићи, Пипери, Бијелопавлићи, Пешивици, Дробњаџи, Жупљани, Пивљани, Пољани, Никшићки, Бањани, Риђанџани, Рудињани и Раховљани нијесу прелазили у ислам, нити су подизали џамije у својим племенима. Али временом како је турска сила раста и јачала и како су се Турци утврђивали у Клобуку, Никшићу, Подгорици, Служу, Скадру и Колашину, то су и успјели да одвоје херцеговачко-брђанска племена од старе Црне Горе. Поред турских утврђења, и дивје су ријеке, Зета и Морача, одвајала херцеговачко-брђанска племена од старо-Црногораца и често прекидале сваки саобраћај између дотичних области. Положај херцеговачко-брђанских племена постајао је све тори, у колико су се Турци утврђивали у долини Зете, и насељавали је муслиманским елементом. Истодобно Турци опасују и са сјеверно-источне стране херцеговачко-брђанска племена. По данашњем Санџаку примају ислам висоравни и жупе, као: Биор, Пештер сјеничка, Шаховићи, Брдарево, нахија пљаво-гуњанска и нахија рожајска, и друга мјеста. Исто се тако исламизирају

углавном и вароши, као: Плења, Прилепоље, Нова Варош, Среница, Беране, на временом чак и мјеста турских војних гарнизона. Исто тако и велики дио Херцеговине прима ислам као Борач, Подвележе, Фатњина, Плана, Корјењихи, Један дио поља Гатачког и Невесињског и друга мјеста, а од вароши Требиње, Љубиње, Столац, Мостар, Невесиње, Фоча, Чајниче и Билећа. На тај начин православна херцеговачко-брђанска племена налазе се прикљештена између турских насеља и утврђења у долинама Зете и Мораче и поисламизирале своје браће у старој Ц. Гори. Али ипак, ова компактна српска маса, насељена на згодним одбрамбеним положајима, са ду-боком народном свјешћу и традицијама, давала је годинама снажан отпор турским најездима. Сви турски планови, да ова племена, било силom, било мином истурче, остала су безуспешна. Напротив, они су остали вјерско-национално нетакнути и увијек спремни жртвовати се за своје народне идеале. Турци су покушавали, у много прилика, и са насилном колонизацијом муслиманског живља по разним мјестима херцеговачко-брђанских племена исто тако и са подизањем џамија, али је све то остало без успјеха.

Град Никшић са својим пространим пољем, док још није био јака турска тврђава, био је политички центар свих околних херцеговачко-брђанских племена: Пољана, Никшића, Бањана, Граховљана, Рудина, Пивљана, Дробњака, Морачана, Ровчана, Прешиваца и Биголавина. Следили историјски примери то најбоље потврђују. Хусреф-бег, намјесник и исламски реформатор Босне, пошто је у Сарајеву подигао саборну Бегову Џамију, уз њу медресу са богатом књижицом арапских и турских књига, покренуо је исламску војну 1596 г. против Пивљана, Дробњака и других херцеговачких племена, која нијесу хтели пријети ислам и добровољно се покорити турској управи. При том походу гази Хусреф-бег погинуо је у Дробњаку, гдје је његова унутрица сахрањена, а његово тијело пренесено и сахрањено у Беговој Џамији, његовој задушбини у Сарајеву.

Иза овог похода исте године спрема се покрет хришћана против Турака. Центар је покрета Никшић и његова ближа и даљња околина. Душа је покрета црњак Пољана војвода Грдан са пекким патријархом Јованом. Војске су се противничке сукобиле на Гатачком Пољу, гдје је војвода Грдан разбијен, а тим и сам устанак угушен.

Често пута кроз 16 и 17 столеће турске власти предузимали су кораке за умирење херцеговачких племена око Никшића. Да поменемо поход Серхаб Мехмед-паше против ових племена¹⁾. Тадашњи турски путописац Евнија Челебија, који

се налазио у истој војсци 1665 године, приказује Пивљане, Дробњаке и Пољане Никшиће као фанатизовану бунтовну рату гдје оружје против турских власти често проговара.

По наговору Млечина и других хришћанских држава са запада, кроз 16 и 17 столеће састају се неколико пута херцеговачко-брђански и арабаншки главари, или у манастиру неговачко-брђански и арабаншки главари, или у манастиру морачком или у Кучима, или у ком другом мјесту, и чине преговоре за заједнички устанак. Тако су се на позив Шћепана Малог многа племена длазала на оружје против Турака и пријецала у помоћ својој браћи Црногорцима. Манастир Острог играо је у томе врло важну политичку улогу, јер су се у њему правни народни слободно састајали и решавали народне послове. У доба устанка Карађорђева настало је живо вријење у свим племенима херцеговачко-брђанским. Чак се један дио тих племена дигао и на оружје, као Дробњаци, Пивљани, Моравчани и Ровчани, и дио Васојевића и Преко-тараца. Што овај покрет није обухватио цијелу Херцеговину и Црну Гору, има се захваљити једино владици св. Петру, који је прозврио да није подесан политички моменат за општи устанак против Турске. Јер у то вријеме спремао се велика војна Наполеона против Русије, те је Турска могла остати слободна и сву своју силу бацити на побуђене српске крајеве. Благодарећи таквом политичком стању у Европи, Турска је и претакла војнички Карађорђеви Србију. Да би се умирала побуђена херцеговачка племена, шиљан је против њих чувени Сулејман паша Скопљак, Зулфикар паша Ченгић, звани паша „Миљевиња“, по загорском селу из кога је паша рођом, и многе друге угледне турске личности.

Са политичким ширењем хоризонта старе Црне Горе, манастир цетинјски привлачи све више племена херцеговачко-брђанска. Поред високог моралног угледа на сва племена херцеговачко-брђанска од стране св. Петра, владика Раде је први митрополит цетинјски који озбиљно ради на политичком проширењу Црне Горе на рачун Херцеговине. Својим радом он убија преко Новице Церовића и другова Смајил-агу Ченгића на Млечичну и одмече племе Дробњака од Турака, а исто тако одмече преко војводе Јакова Даковића и другова Граховљане од Али-паше Ризванбеговића. Његов насљедник књаз Данило спушта се дубље у Херцеговину, те преко херцеговачко-црногорских чета, а нарочито харамбаше попа Луке Јововића и срдара Шћепана Радојева из Марковине и до-морца Луке Вукаловића буну племе Зунице против Турака. А насљедник Данилов, књаз Никола, иде још и даље, његова се акција јасно опажа у кадилуцима: невестињском, татачком, билећком и столачком. И као историјска посљедица националног рада владика и књажева цетинјских и претнућа харамбаша харцеговачко-црногорских, појавио се европског политичког значаја Невесињски устанак који је први пут српско

¹⁾ Гласник земља, музеја за год. 1908.

питање изнио на ријешене пред кворум великих сила у Берлину.

Херцеговачко-брђанска племена, притиснута и окружена са свију страна турским тврђавама, насељима и градовима, морала су давирати и постајати дволична, некад су подложна турској власти, а некад се против ње буне. То је све зависило од срећности политичких прилика у самом турском царству. А и сама Турска знала се осигуравати од ових племена. У племену Куџима, које се географски налази између Служа, Подгорице и Скадра, Турци су усред њега подигли утврђење Медун, те га на тај начин онасали и споља и изнутра. Племе Васојевићи било је удаљено и одвојено ријеком Морачом од старе Црне Горе, а сем тога изложено нападима поисламљене браће од Ругова, Рожаја жупе Биорске, долине Подлиња, богатих и сиљних бегова Плава и Тусиња. Племе Пинери стегнути спушцима и подгорицима Турцима и јаким позицијама Вељет и Малог Брда. Племе Бра-товожићи, заклоњено донекле племенима Куџима и Пинерима, било је изложено турским нападима од стране Подгорице. Моравчани и Ровчани, заклоњени својим природним позицијама, били су уточиште свих херцеговачких ускока и одметлика, и годинама су трошили своју снагу у борбама са Колашинцима и поисламљеним Прекотарцима. Племе Дробњаци настањено испод Дурумтора, на путу између Никшића и Плеваља, давало је стољенима жилав отпор. Племе Пољани Никшићи били су тава и политички центар многим херцеговачко-брђанским племенима, док још Турци нијесу утврдили град Никшић и силом истребили и раселили Гребешане и друге Пољане, а мјесто њих населили херцеговачке потурченјаке и Арнауће. Племе Пивљани имало је прво и своју аутономију, а кад су је изгубили били су на ударцу Турка од Гацка, Фоче и Никшића. Племе Вањани притијешљено и опасано турским тврђавама и варошима између Гацка, Никшића и Требиња. Племе Граховљани на путу између Никшића и Требиња, у непосредној близини утврђења Клобука и поисламљене жупе Корјенића, морало је играти дволичну улогу, час се повинјати турским властима, а час се држати Цуца и других црногорских племена. Племе Прешивица имало је тежак географски положај између Никшића и Бјелопављина и било је у непрекидној борби са Никшићима. Племе Бјелопавлићи око ријеке Зете, а на главном путу Мостара, Никшића и Скадра, било је изложено турским нападима и насељима од Никшића. Подгорице, Служа и Скадра. Сем тога блата клима и плодност земље привлачила је Турке у ту долину. Племе Зетани, налазећи се у равници између Подгорице и Скадра, било је изложено турским ударцима са свију страна. Пошто су се населили по градовима и плодним мјестима, Турци су притиснули још планине и простране испаше тих крајева као:

Дуково, Курново, Рудине, Трешњево и друга мјеста. Брдо маги дио тих поља Турци су обрађивали, него су све косили као ливаде, издржавајући тако велику стоку која им је служила као главни извор за живот. Преко њега, Турци би из градова и са поља издизали са стоком на катуње по богатим планинским испашама, а зиме би проводили, по етажама у пољима око градова, гдје би још раније спремили зимнице. Сакупљени бијели мрс од стоке већином су сами трошили, док би урањене волове, овнове, вуну и коже продавали гарнизонима турским, или трговцима Ришњанима и Дубровчанима. Тим путем Турци су се потпуно утврдили, не само по градовима и пољима око старе Црне Горе, него су потисли српски православни елемент и са високих планина и богатих испаша. Тако су током времена Турци постали апсолутни господари, и политички и економски, херцеговачко-брђанских крајева.

У многим ратовима Турске, било са млетачком републиком или са другим хришћанским и словенским државама, често су се пута херцеговачко-брђанска племена дизала на оружје. Како је углин Млечина и западних европских хришћанских сила био јачи на она племена ближа Јадранском Мору, то су се она и чешће бунила. Притијешљена и опколјена турским утврђењима, варошима и густим насељима, херцеговачко-брђанска племена нијесу била у стању формирати брдско-херцеговачку државу, но су принуђена била послати сваког устанка положити оружје пред јачом силом. Често пута, кад би Висока Порта, или скадарски паша, или босански везир дивао војску против старе Црне Горе, херцеговачко-брђанска племена као подложна турским властима морала су и помагати турску војску. Том приликом ако би турска војска била потучена од Црногораца, они би се одмах удружили са Црногорцима и заједнички гонели Турке, а ако би Турци били побједници, онда би се они јуначки тобож пред Турцима и са највећом виком чинили јурише на разбјегле Црногорце. Не велику жалост, било је и таквих, и ако истина врло ријетко, који би се несрећом црногорском користили, плачкајући њихове празне домове и сијекући мртве Црногорце. За учињене заслуге према Турској такве би типове паше награђивале притрпанем великог ћурка на њихова рамена на очиглед цијеле војске.

Постанком старе Црне Горе политичким центром, национални, независни и слободни дух манастира цетинског преноси се и обухвата прво племена у Брђима: Пинере, Бра-товожиће, Куџе, Ровчане и Морачане и један дио Бјелопав-лића, затим племена херцеговачка: Дробњаке, Граховљане, Вањане и Жупљане, одакле се временом шири дубље у Херцеговину, на Зупце, Голтијане, Гачане, Невесињце, Пивљане, Билећане и Дабране.

ара Црна Гора била је уточиште свих ускока и хајдука херцеговачко-брђанских. Цетничка акција или герилски рат у тим крајевима никад није престајао. Некад је дијеловао из Приморја помоћу та од Мленџа, а некад из старе Црне Горе и Доње и Горње Мораче. Црногорске чете су стално нападале пограничне турске области. Задатак им је био у прво вријеме искључиво пљачкашки. Опдигнени из турске територије што више овнова, волова и друге стоке, па макар тај пљачан отег био од Србина, само да се дођера и раздијели у Чево или у које друго црногорско мјесто, и тим подмири зминица сиромашног становништва, ето то је била сврха тих првих црногорских чета. Али временим те чете под утицајем тежњи манастира цетњског мијењају своју улогу. Често пљачкашки походи тих чета, претварају се у националне и револуционарне мисије. Црногорским четима придруживали су се стално Брђани и Херцеговци и од њих учини занат хајдучки, а тиме преносили хајдучку акцију све дубље у турске земље. То је тако било докле нијесу и сами почели образовати чете у својим крајевима и настављати борбу са Турцима. Благодарећи српској мисији црногорско-херцеговачких чета и нестало је Турака и њихових насеља у оним крајевима. Хајдучке чете црногорско-херцеговачке нијесу само сјекле турске главе и пљачан догонили, но су све испред себе чистили, паљили и рушили, и куге и чардаке, и карауле, па чак и памије. Све је срушено и са земљом срањивано. Турска насеља, изложена вјечитим удалим хајдучких чета, морала су бјежати у вароши под заштитом турских утврђења. Тамо лишена средстава за издржавање гинула су и изумирала. Празан простор земљишта насељавало би православно елемента. На тај начин Срби су се стално јачали на рачун Турака, а са њима појачавао се, ширио и преносио револуционарни дух немирне и бунтовне старе Црне Горе. Од ускока и хајдука Херцеговаца и Брђана стварала су се читава насеља у Херцеговини, као племе Ускоци у непосредној близини ријеке Таре. Ускоци су населили дробњачка села: Спрут, Сировец и Малинско. Населивши се ту, они су претстављали стадан извор нереди у појединим турским мјестима. Колико су Ускоци задавали јада Турцима и турским властима, најбоље посвједочава преписка између владике Рада и Алипаше Ризванбеговића, тадашњег старешине херцеговачког пашалука.

У једном писму (од 24 јула 1841) каже Алипаша између осталог: "...А за Ускоке што пишеш, да опет остаје на канфону као до сада, то није могуће ни на један начин, будући сва племена дробњачка и сва остала раја по канфону плачу на њи и говоре, да није кабил Ускоци ту стајати, а зло и дупештину не чинити. Ти Ускоци од сваког из Херцеговине населили се ту и свакада од њих страда, него ако

оће сваки ће је прије стајао по Херцеговини и он и његови стари и брџови, нека опет сваки се врати на своје мјесто ја сам каиџ, а свакоме оћу ја дати раји бујурдлју и слободу, али нека доћу у невесињскоме кадиџку, свијем оћу ја дати комад, и који гођ жели да буде од сетен права раја и да се прође рђавога дјела, сваки нека је смиром и свакоме оће ту бити мјеста и слобода. Ако ли тако нијесу каиџ, и буде за њи боље тамо мјесто, нека иду, а по Херцеговини, ће год би било, нека се врати слободно, зашто по реду, по путу, по севетима они ће мучно долазити божкијему шерјату и старијему, кад учине какву неваљаштину, и мучно да ће ту мировати, и ту ни мјеста нема никако").

II

Од Брда и Херцеговине у срећнијем географском и политичком положају налазила се стара Црна Гора. Поред тога што се граничила са Турском, са југо-запада граничила је и настала је на хришћанску државу млетачку републику, а доцније на Аустрију. Благодарећи свом повољном положају почела је нагло јачати. Под мудро и мушким управом цетњских владика и господара постала је стара Црна Гора опасно мјесто за турско царство. Да би је изоловали од Херцеговине и Брда, Турци су подигли око ње читав низ утврђења и караула, почевши од мора па преко Сутормана, Подгорнице, Служа, Никшића, Трубјеге, Трахова до града Клобурка. Поред тога Турци су били притисли све главне палинске испаше. Такође испаша Трешњево у доба Шћепана Малог, а и раније, служила је Турцима из Никшића за њихова стада. Истовремено је и олакшавала турску комуникацију између Требиња, Корџенића, Трахова, Рудина, Трубјеге и Никшића. Војвода Вукан Милић, по наговору цетњских владика, извршио је насилну колонизацију Трешњева помоћу Цупа и Вјелица. Рудине Никшићке служиле су такође грађанима из Никшића као богата испаша. Око њих су црногорско-херцеговачке харамбаше водиле крваве бојеве са Турцима. Најпослије хробрости тих горштака, а водиљом мисли цетњских владика, очистише су и Рудине од Турака. Тим начином успоставиле су се добре везе између старе Црне Горе и појединих мјеста у унутрашњости Херцеговине, као Банана, Гацка и Билећа. Истодобно стварају се насилне црногорске колонизације у Трепцима са Чевњанима, у Тупану са Велестопцима, у Голји са Вјелицама, и Опутним Рудинама и другим мјестима Херцеговине, као и у Новом Селу према Служу. Око богате и простране висоравни Крунова, црногорско-херцеговачке харамбаше водиле су годинама крваве борбе са Турцима па је и Круново ослобођено од Турака. На тај

У Часописе „Записи“ август 1930 год.

начин пресечен је Турцима пут између Никшића и Пьеваља, а успостављене сигурније везе Петина са Херцеговином до Таре. Веза Петина са Дробињском, Језерима, Шаранима и другим местима, која се одржавала преко Острошких Грета и села: Драговољиха, Озринића и Никшићке Жупе, није била лака, али са ослобођењем Крнова, постаје лакша и сигурнија. У доба књаза Данила извршена је насилна колонијација Лукова. Војвода Илија Буковач Звицер са Цушама и другим Црногорцима извршио је ту колонијацију. Како се Луково налази на домаку Никшића, то су морала долазити стална појачања из племена црногорских да на сјмену стражаре, да би се тако осигурала ова насилна колонијација Лукова. Са том колонијацијом град Никшић био је притијешњен и стегнут са свију страна православним елементом. Кад је манастир цетињски пресекао турске ланце око старе Црне Горе и раскрило путеве веза и спајања са Херцеговином ослобођењем и присвајањем богатих испаша и насилним колонијацијама Црногорца, настаје све дубље и дубље померање православног елемента у Херцеговину на рачун муслиманског. Док су Црногорци насилно насељавали пограничне херцеговачке крајеве, околжавајући и стежући турске градове и утврђења, догле су православни Херцеговци све више заузимали муслиманске земље, благодарећи акцији црногорско-херцеговачких харамбаша, који су силом сагонили муслимане са планина и са усамљених и изложених мјеста у турске градове и утврђења. Таквим начином Црногорци и Херцеговци дочепади су се њихових земаља, поставши турски кметови, и у исто вријеме хајдучки јатаци. Харамбаше црногорско-херцеговачке очистиле су од Турака сва планинска мјеста горње Херцеговине, изузимајући природно заклоњених мјеста као што су жупе: Фатњина, Борач, Корјенићи, предјела Подвежеја и поља: гатачког, у средњем и доњем дијелу, и невеликог између планина Црвања и Велџи, где су и даље муслимани жижигли у компактним масама. Ова миграција црногорско-херцеговачка није се само зауставила на кадилуцима: гатачком, невеликом, Бигећком, требињском, Дабар Пољу, но се проширила и на Босну насељавајући загорје фочанско, висораван Глазнац, планину Романију, нека мјеста долине Дрине, висораван Хан-Пијесак и друга мјеста дуж Дрине до Посавине. Тим путем и начином створио се у тим крајевима и свјестан српски елемент. Револуционарни и национално мисионерски дух стално је одржан код тог елемента преко хајдучких чета. У томе и јесте извор свих народних устанака у тим крајевима.

Натјеран од Турака, Иван Црнојевић склонио се на планине планине Ловћена, и на цетињском пољу под Орловим кршем подигао манастир који је служио стољенима као храминилиште српске завјетне мисли. Био је вјерско-национални

стојер не само за стару Црну Гору него и за друге српске крајеве. Под утицајем цетињског манастира служили су као мањи духовни центри и манастири: Ждробаник у Белопањанима, Гезија Пиперска у Пиперима, манастир Острог, манастир св. Луке у Жупи Никшићској, манастир морачки у Морачи, манастир нивски у Пиви, манастир Подмалинско у Дробињаку, манастир Добриловина на Тари, манастир Жито-мислић код Мостара, манастир Завала у Поповом пољу, манастир Дужн у требињској шуми, манастири Добрињево и Косијево код Бигеће, манастири: Савина, Станевићи и Мајине у Боки Которској, Милшево код Прилепа, манастир Бања код Прибоја, манастир св. Троица код Пьеваља, Патријаршија и Дечани у Пети и други. Манастир цетињски постојивао је у многим од ових манастира калуђере, једине писмене и учене људе тога времена. А за многе је служио као посредник и спона за православу и словенску Русију. Отуда су се добављале црквене књиге, одијело, ушества и наје за бољу будућност.

Заступа је манастира цетињског да се Црна Гора нераздвојно везала за велику, православу и словенску Русију. Говинама се водила велика борба између цетињских митрополита и његушких гувернадура, не само око свјетовне власти у Црној Гори, него и око политичког ослонаца на страни. Митрополити су стално за политичку насланање на Русију и руски народ, гувернадури са Његуша, међутим, радили су обротно. У доба митрополита Висариона Баице установила је Млетачка република гувернадурство у Црној Гори. Како су Иван-беговину некад сачињаваала и приморска мјеста: Станевићи, Брајћи, Обори, Грбаљ, Будва и Мајине то су их Млечки политички присвојили помјерајући своју политичку границу завајајући Бокеље и Црногорце а нарочито племе Паштровиће са племеном Црмичанима. Сад су се преко неких од њих хтели Млечки послужити да управљају старом Црном Гором. Зато су и поставили и првог гувернадура из приморја црногорског. Један од тих млетачких приморских гувернадура био је и Зане Грбичић. Али кад су Млечки осјетили да личност из Приморја нема довољно утицаја и утица на стару Црну Гору, они су пренијели гувернадурство на Црно, у срце старе Црне Горе, на кућу Вукотића. Постије највјешће времена Вукотићи су промјенили са Радоњићима са Његуша гувернадурство за селдарство са придом од 100 џекина. Гувернадури његушки налазећи се одмах више котора, знали су материјално искористити Млечине, а доцније и Аустријанце, те тим много школисти у иностранству утјекду и интересима Црне Горе. У унутрашње послове старе Црне Горе нијесу се само мјешали Млечки и Аустријанци, него и Турци. Први селдари црногорски постављени су од Турака. Али ови у овоме раду нијесу показали онолике зне

вольности способности интригантске колико гвернадури негушки. Сердари црногорски постали су временом први народни људи. Гдје год је у племену јача била личност сердара него народног војводе, она је остала да управља племеном или браством. На тај начин сердарство и војводство постојало је обичајна насљедна титула у појединим црногорским браствима, односно племенима које је предајом са кољена на кољено у појединим кућама, браствима или племенима. Манастир петински имао је тако да издржи велику борбу са непријатељима споља, и често преко домаћих синова земље. Он је у томе раду показао неслабљиву енергију, док најпослије није коначно победио. Политичко пријетство Херцеговине пада у времену 15 и 16 столећа, дакле у доба кад је турско царство било у највећој сили и јеку. Политичко пријетство старе Црне Горе над Брђима и Херцеговином датира од дана кад турско царство почиње да опада. Добра црногорске историје под митрополитима из разних племена испуњено је са исламизирањем Црногорца, унутрашњим крвавим борбама и спољном самоодбраном од Турака. И ако је у пола контингент политичке независности одржан и пројужен код племена Цуца, Бјелица и других, ипак стара Црна Гора, није могла тада представљати политички центар за Брђане и Херцеговце. И у тим мутним временима било је појединих јаких личности, али оне нијесу могле окупити око себе Црногорце вјерски подијељене, а политички и племенски крваво завађене. Тек од владике Данила са истребљеним потурцима стара Црна Гора почиње бивати политички центар, прво црногорских племена, а затим Брђа и Херцеговине. Политика турских околних нација највише се састојала у томе да Црногорци буду у вјештој крвавој завађи, да се племена и браства између себе кољу и туку и да је стаљно зането стање између Црногорца са једне и Брђана и Херцеговаца са друге стране. А политика млетачких провидура састојала се у стаљном завађању црногорског племена Црмичана са племеном Паштројевића. Црногорци разјединљени, несложни и крваво између себе завађени, никад нијесу представљали никакову озбиљну опасност. Напротив, сложни и уједињени били су стаљна и озбиљна опасност за скадарски и босански пашилук и за политичке господаре Боке Которске и Приморја. Како је стара Црна Гора збијет српског народа из околних пограничних мјеста, а како су у њој етничке миграције дошле и населиле се од Старе Србије и од Херцеговине, то се у њој манифестује и различити менталитет. Етничке миграције, које су дошле из Херцеговине или преко ње и настаниле се у старој Црној Гори, показивале су сваком приликом више расног обилазја, „црногоризма“, србизма и словенства, и биле су отпорније према непријатељу и неприступачне турском злату из Скадра, Травника, или оном

из Млетака или Беча. После су етничке миграције, које су дошле из Старе Србије и настаниле се по Црној Гори, имале више меркантилног духа практичности и политичког опортунизма, те су од њих појединци чисто служили непријатељу за њихове политичке циљеве. Горње наводе најбоље потврђује народна pjesма о Махмут наши Бушатлији, која илустрира његову политику у Црној Гори.

— Док је мени у хеси новаца

А у Црној Гори тргована,

Кад отворим своје силе благо,

Учинићу што је мени драго.

Махмут-паша Бушатлија био је најсилнији паша у скадарском пашалuku. Заносио се плановима, да од скадарског пашалука и још њему покорне Црне Горе, Далмације и Боке створи политички независну своју државу у којој би он био господар. Да би потчинио свом престижу Црну Гору, употребљавао је сва могућа, па и новчана средства, а кад све то није успјело, онда је предузимао војничке походе из два маха. При првом походу ранен је у Мартинићима, а при другом походу погинуо је у боју на Крусама. Што су се овакви и овоме слични војнички походи домили о грудли црногорског горштака, има се много захваљити митрополитима и господарима манастира петинског.

Митрополити петински, према приликама и потребама, час су носили маслинову гранчицу и мирлиги црногорска завађена браства и племена, ширили љубав и братство између старо-Црногорца, Брђана, Херцеговаца и Бокеља, а час су узимали оружје и предводили Црногорце против непријатеља. Готово увијек пред непријатељском заједничком опасношћу, Црногорци би се измирили уз благослов петинских митрополита и ступили слојно у бој против непријатеља.

У манастиру петинском формирао се и до врхунца достигао народни култ вјештава чојства и јунаштва. Његов се утицај манифестовао и у карактеристичном одијелу, у својственим обичајима психичким особинама, широм православне Херцеговине, Санџака, Боке и Приморја.

Заједничко осећање, дух и душа Црне Горе и Херцеговине најизразитије су се испољили на Црном Куку у Бачанима 1876 године. Све што је мушко и што је могло пушку повнети ту се састајло и одлучило да заједнички живи или мре. Манастир петински васпитавао је и духовно напитао прваке, браства и племена црногорско-херцеговачка. То им је било једино вријело мудрости и једина школа учености. Дobar и поштен момак од какве прегалачке честите куће дошао је са села у манастир петински, те прво служио свога господара као перјаник, затим обично постојао перјанички кабадахџија, а иза тога племенски капетан, сердар или војвода

свога племена. У биткама, бојевима и окршајима он онда предводи своје племе и често постаје легендарни јунак свога краја. Његош и Мажуранић су правили своје епоне, Чермак и многи други овјековјечили у слици, Пушким опијевао у стиховима, а Гледстон опијевао у прози. Манастир петњишки био је стољетима уточиште и прибежиште свих српских синова који нијесу могли тријети јарам и неправду непријатељску. Ту је био састанак главара и народних првака, сјемениште и разносач српства, словенства и светосавске вјере. Својим неуморним радом он је заједно са народом створио црногорско-херцеговачку културну традицију. Битно обиљежје те традиције јесте слободњаштво и независност духа. Живјећи по високим планинама, ближе небесима, дух горштаков је пун маште и филозофије. Главно је осјећање код њета славољубље, он жели да постане гласит човјек и добар јунак, те да се о њему прича и уз густе пјеве. То је она класична епска појава наших гора и планина, која се креће усправно и достојанствено, ма немао у својој кући ни комада хљеба. На састанцима, народним зборовима или обичним разговорима пун је такта и опрезности. Предмети његовог су разговора готово увијек ствари озбиљне природе. У његовој души дубоко је урезан култ породице и браственичке заједнице. Гоњен стољетима од људи и немилосрдне природе, постао је врло осјећљив, и ако је иначе по својој суштини племенита и мека душевна природа. Једном рече та крупна традиција давала је бољег човјека, јачи карактер, религиознији и моралнији. У томе народу деценијама и деценијама вршила се селекција свега оног доброг и честитог у сваком погледу. На челу браства, племена и државе могли су добри само прави људи, добри јунаци, патетне и моралне личности.

Манастир петњишки, подигнут под стијењем Орловог Крша, не личи ни својом архитектуром, ни својом умјетношћу, како спољашњом тако ни унутрашњом каквој велелепној грађевини, али својом духовном силом и јачином, надмашао је многе од велелепних богомоља чувених надалеко. То је мали манастир, сазидан од простог камена, прво на Рипуру а доцније под Орловим Кршом, тако рећи без икаквог украса споља или изнутра, гдје данас почивају мошти Св. Петра, а који је стољетима управљао ду-

шима и срцима свих Црногораца, Херцеговаца, Брђана, Бокеља и многих других Срба и Словена.

То је мали и скромни манастир, у још сиромашнијој земљи, који није стољетима давао мира многој великој господи у мермерним палатама и оријенталским сарајима у Млецима, Бечу, на Босфору, Скадру, Сарајеву и Травнику. Ето то вам је значај манастира саграђеног по провиђењу Божијем од Иван-бега, на падинама Ловћена а у пољу пресковитом и неродном петњишком.

Стварање политичко-војничког обруча око Црне Горе

Кад су Турци завладали српским земљама, остало је још мало слободе у неприступачним кршевима Црне Горе. Војна турска свита пролазила је кроз Црну Гору, али ти походи нијесу имали онај политичко-војнички успех који су Турци имали у другим освојеним крајевима. При пролазу турске војске Црногорци, пошто би их на нож дочекали, склонили би се у неприступачна мјеста, и чим би се Турци натраг вратили, наставили би да живе као и прије похода. Да би се једанпут за вазда ослободила од Црне Горе, тог хајдучког гнијезда и вјечитог извора свих нереда дуж граница сапцака скадарског и херцеговачког, Турска је отпочела систематски радити на исламизирању Црногораца. У томе правцу раде енергично паше херцеговачке, а нарочито паше скадарске. И саме су им прилике шиле на руку: честе неродине године у Црној Гори, закрваљена између себе племена и браства, те вјечити рат до истребљења. Још кад се томе дода да су се паше у том раду служиле свима могућим средствима, не жалећи ни пара, ни државних земаља, ни поклона у оружју, сребру и злату, па чак употребљујући и бабе врачаре код суеверног народа. Паше су биле свијесне да би потурчена Црна Гора служила вјерно и одано интересима Цариграда. Без сумње, у одбрану Цариграда и његових интереса поистамљени Црногорци превазишли би и Босанце и Херцеговце и све друге иступачне народе на Балканском Полуострву, јер су од свих ратоборнији, амбициознији и сиромашнији.

Али, владица Данило уз помоћ националних Црногораца, спријечио је исламизирање Црне Горе на Бадњи дан 1702 год. Од тога времена потурица у Црној Гори нема, и она постаје прави бедем против Турске и гнијездо српске за-

вјетнемисли. Кад су се Турци ујерили да се стара Црна Гора са Селмеро Брда не може истурнути, долазе на другу политичку идеју, а то је: опасати Црну Гору исламским племенима, те око ње створити исламски обрч. Тај план паше спроводе на овај начин: сигом исламизирати српска племена око Црне Горе, а која се одупру примању ислама раселити их и побити, а тако исто многа мјеста ненасељена и природно једна населити Турцима и Арнаутима. Тим потурченим Србима и насељеним Турцима и Арнаутима око Црне Горе дати све могуће привилегије од стране државе, а једну једину дужност: да бране да се Црногорци шире на рачун турског земљишта и да одбијају црногорске нападе од турског царства. Да би та турска насеља била што јача и отпорнија према Црногорцима, турска војна управа оправља и подиже низ градова на некадашњим рушевинама тврђава римских, грчких и српских. Ти су градови око Црне Горе слиједили: Клубук, Никшић, Служ, Жабљац и др. У тим тврђавама по ред турске регуларне војске становали су такозвани „грађани“ Турци. То су били прави Турци противрани из Новог, досељени Арнаути и херцеговачки муслимани и добјетли од крви, па потом истурчени Црногорци. У овим пограничним турским варошима и утврђењима од тако различито измијешане крви створио се онај храбри турски елемент, који је многе ратничке особине примио од самих Црногораца. Тако се да схватити она изванредна војничка храброст Турака Корјенића, Никшића, Колашинца, Служана и др.

Док су се Турци у почетку руководио оваквом политиком при подизању тврђава и стварању око њих муслиманских насеобина, током времена Турци су проширили колекторску политику на поља, планине и испаше око тих вароши и тврђава. А да би у томе успјели, они су рушили у тим мјестима српске богомоље, расељавали српска села, преводили сигом у неглас српска племена и насељавали Турке и Арнауће. Тако се Турска утврдила против Црне Горе од Приморја са истурченим српским племенима Мркољевићима; око Колашина са истурченим племенима Мушовићима, Мекићима, Каљинића и др.; око Никшића са Ђуцама, Ациманцима, Пелевићима, Бабићима, Бауцима, Феризовићима и др. Око Никшића, ова именована турска браства, са многим другим, држала су као испаше: Рудине и Равне Планине (Крновом), а имали су своје кметове од којих су хакове и харчеве купили по Дробњанима, Лукову, Никшићској Жупи, Горњем Пољу, Глибавцу, Бањанима и другим мјестима. Корјенићи су држали Грахово, а браство Звиздићи Гајићу.

Са овако смишљеном колонизаторском политиком Турска је успјела да троши војничку снагу племена Куџа, Бра-тоножића и Пипера у борби са Турцима и Арнаутима подгоричким, спушким и Малисцијом; да се Васојевићи троше у

борбама са Беранцима, Плављанима, Гусињанима и Ручицима; да се Морачани и Ровчани троше у борбама са Колашинцима, а Бјелопавлчи са Турцима из Служа и Никшића. Док је Турска са домаћим Турцима парализовала војну снагу црногорских Селмеро Брда, војничка се снага старе Црне Горе трошила у борбама са домаћим Турцима са граница и регуларним трупама пространиг турског царства. Борба Црногорца и Турака била је неједнака. Турци су имали у изобилју оружја, и цебане, и одијела и хране, а Црногорци готово ништа од свега тога. Да би ту борбу приказали што вјерније описалемо борбу између Црногораца и Турака грађана у Никшићу. Сваки је грађанин поред товарног коња имао још једног или два седлањика које је држао у подруму са потпуном опремом. Чим би грађани чули да се низ Будаш, Товић, Злу Гору, или које друго мјесто, спустила која јача црногорска чета у никшићско поље, телал би од мале до мале то разгласио, и одмах би грађани извели из подрума оседлане коње, припасали оружје, окупили се на згодном мјесту и муњевитом брзином одурили, њих од 400—500, поље никшићским за Црногорцима. Црногорци у мањем броју, у равном пољу као пјешаци, не би могли издржати борбу са тако опремљеном коњицом турских грађана. Па у пркос свему томе, Црногорци су се вјечито тукли са грађанима, побједили им мраморе по никшићским пољима и сагонили их у тврди никшићски град, гдје су, тако рећи, као сужњи проводили своје дане.

Црна Гора од стране Турске најгоре је прошла на економском пољу. Пространу зетску равнину, никшићско поље, колашинску висораван са свима осталим мјестима богатим у земљи, воли, шумама, добрим пашњанима приграбила је Турска. Дио Црне Горе са мало земље за обрађивање, и то само по доловима и валама, са мало шуме и пашњака, без већих извора и ријека, са водом у условима и чатрјама остао је Црногорцима.

На тај је начин политички и економски, од стране Турске, опсеђена Црна Гора, у којој је поред свега тога, сачувана посљедна искра српске независности.

Али времена се политичка мијењају. При томе мијењају нечија политичка срећа иде на више, а нечија на ниже. У старој Црној Гори владика Петар I, прозват је од народа Светим Петром због својих изврских моралних особина, измирио је завађена и закрваљена црногорска племена; владика Раде спроводи неку врсту државне организације и шири проплетану у сусједна племена а у доба књаза Данила српска заједна мисао ослобођења и уједињења помјера се из граница старе Црне Горе и Брда и на Херцеговину. Ови владари са врло незнатним изузетком, воде русофилску политику, те Црногорци и Херцеговци истиниктивно осјећају да

је иза Црне Горе моћна и силна словенска Русија. Док Црна Гора корача напријед, Турска слаби. Главна војничка сила Јаничари распадају се, пораз за поразом ниже се у спољној политици, битка се за битком губи на бојном пољу, провинција се за провинцијом од ње отима, а унутра у земљи бољесно економско-финансијско стање, безаконје, без права личног и имовног, на свим странама пространиг царства јављају се одметници против султана, анархија у пуном јеку напује. Али у пркос свему томе, Турска се држи, јер се ослања на јаку војничку сировину и на фанатизам ислама.

У Херцеговини, а нарочито у старој Црној Гори, у ово доба јављају се харамбаше који са jakim хајдучко-ускочким четама непрестано ратују са Турцима. Сатоне их са села, планина и испаша, прво у ноћа, а затим у вароши и тврђаве. У тим варошима и око тих тврђава Турци живе на рачун државе, од тајна што им војска донесе кроз кланак Дуку или из Скадра. Мале турске карауле код Вира у Горњем Пољу, у Пресеци и на Крцу, које су се налазиле на главном путу који је спајао Сарајево и Мостар са Скадром, а пролазио кроз кланак Дуку, нијесу биле у стању да заштите пролаз турској војсци, трговини и путницима. Зато Дервиш-паша одлучује да тај пролаз заштити од чета црногорско-херцеговачких. Сву четинарску шуму, на хиљаде јела и борова, сијече по Дузи и у њој подиже праве тврђаве: у Пресеци, на Ојиној Пољани, Ноадрима, Злосуплу и Крцу. У новосаграђеним тврђавама Турци држе баталионе низама који мотре на кретање Црногораца и спроводе тајин и небану за Никишић и пут Скадра. Кад се турским војничким круговима учинило да су слабо осигурани од Црногораца, и поред саграђених тврђава, они одлучују да се у несретно закљученом миру између Црне Горе и Турске 1862 године стави тачка на основу које имају право Турци саградити карауле на неким стратезијским мјестима од Служа до Никишића и од Никишића до Бањана. До подизања ових турских караула није дошло, јер је посредовао војвода Мирко код Аустрије и на њену интервенцију Висока Порта одустала је привремено од подизања тих караула. И ако се Турска тврдила против Црне Горе низом утврђења кроз тијесни и крвави кланак Дуку, и ако је чак закљученим уговорима са обавије стране имала још јаче да се утврди, ипак Црна Гора нашла је себи излаз према Херцеговини. При сваком сукобу са Турцима погранична херцеговачка племена стоје изаза уз Црну Гору. Чете црногорске помажу Херцеговци, а често им калаузе, да могу што дубље продријети у Херцеговину, планинати и сјећи турске главе. У великој побједоносној битци на Граховцу учествују многа херцеговачка племена, са свима херцеговачким ускоцима и хајдучима. По упустивима са Петивља устани се дижу у Херцеговини и то 1852-3 и 1857-8. У тим херцего-

вачким племенима јавља се неколико јаких људи као: војвода Новица Церовић и Шују Караџић у Дробњачку, Вук Алексић и Раде Бабић у Рудинама, Дука Канкараш у Галији, поп Богдан Зимоновић у Гацку, војвода Дука Вукатовић у Зупцима, Дука Петковић у Требињу и други. А од црногорско-херцеговачких харамбаша и четовоља: поп Мило и Дука Јовновић из Марковине, сердар Шћепан Радосав Кривоглав из Маковине, сердар Крсто Кривокапић из Цуца, војвода Илија Букавов Звицер из Цуца, сердар Боко Бањанин Миљанић, Стеван Прдеклија из Никишићког Поља, Стојан и Петко Ковачевић из Гацка, Ристо Манојловић са Меке Груде, Филип Мандић из Гацка, Драго Обренов Ковачевић из Невесиња и други.

Сви ови људи са народом, а уз помоћ службеног Петивља, стварају револуционарни покрет за присаједињење Херцеговине Црној Гори. Пограничне турске паше и босански везири све су ово добро знали. Не могући Црну Гору истамизирати, а такође исто не могавши је опколити са свих страна муслиманско-арнаутским елементом, Турци сад долазе на трећи политички план. Овог пута не да створе обруч око Црне Горе као што су то покушавали раније, него да тај обруч створе од самих херцеговачких племена насељених дуж црногорске границе, а која су под турском управом. Стара Црна Гора са Седмеро Брда, била је са свих страна, изузев према Херцеговини, опколена Турцима и Арнаутима. На тим странама њено политичко ширење било је везано са огромним жртвама које она није могла дати. Једини пут њеног политичко-националног ширења био је преко Херцеговине. Тамо се Црна Гора могла ширити економски, политички и национално са најмање жртва, јер се могла ослонити на херцеговачка племена православне вјере као: Дробњачке, Пивљане, Галијане, Бањане, Зупчане, Рудинјане, Гачане, Билећане, Невесинце и друге. Турцима је сад требало и на овој страни створити брану политичким циљевима Црне Горе. За то су требала да послуже племена херцеговачка. У прилог турске политике ишле су неке погрешке мјеродавних фактора са Петивља и необуздана амбиција неколицине херцеговачких прехерцеговачких горштака нијесу у складу. Док једна од ових задњица. Да би се ненасита амбиција неколицине Херцеговача задовољила, они жеље и раде да постану политички фактори у Херцеговини под суверенством султановим, а са обавезама да спречавају упаде и ширење Црногораца на тетриторији јесу: војвода Дука Вукатовић који тежи да буде турски господар над Зупцима, Крушевцима, Драчевцима, Суториним, Шумом и Поповим, и војвода Бањски Јован Баћевић који је

тежио да буде турски господар над Вањанима, Коритима, Пивом, Шаранцима и Дробњаком. Турски комесари Цевдет-ефендија и Мушир Абди-паша на томе раде својски и њихови се планови подударају са жељама Вукаловића, Баћевића и других. Турски комесари заступали су ово политичко становиште: дати херцеговачким племенима широку аутономију са највећим привилегијама, и у тим племенима подићи једну или двије куће, те на тај начин сузбити опасност од Црне Горе и смањити политички ауторитет династије Петровић-Његош. Ево шта о томе пише турски делегат д-р Кеџет у својој књижици *Из пошведних дана турског господства у Босни*: „Нахије: Пивска, Вањска, Зубачка, Крушевачка и Суторинска, које су насељене православним Србима, устезале су се да се прикључе Невесињцима. Устанак им је изгледао сувише смио. Иза по-раза Црне Горе 1863 год. добиле су велике привилегије какве је ријетко који народ уживао. За овај свој привилеговани положај имају захваљити тадашњем отоманском комесару Цевдет-ефендији и Муширу Абди-паши који су хтјели да овај крај из политичких разлога задовоље. Чиновницима и запитијима забрањено је да улазе у нахије. Нахија свака из своје средине бира старешине у чијим је рукама нахијска власт. На хартији стајао је том старешини на расположењу извјестан број пандура са мјесечном платом од 100 гроша и са једним добро плаћеним поглаваром на челу. Имали су дужност да одржавају ред и мир и да спречавају упаде црногорске. Овај се новац издавао из државне касе“.

Као што се јасно види давањем аутономије наведеним нахијама Турци су имали извјесног политичког успјеха. Неке од ових нахија нијесу се хријеле дизати на оружје у Невесињском устанку, нити пак чути за Црну Гору и Црногорце. Поред света тога Турци нијесу имали од давња тих аутономија оних очекиваних политичких резултата. Душа горштак херцеговачког иста је као душа горштак црногорског пројекта дубоким националним осјећањем и једном политичком идеем слободом свога народа. Војвода Лука Вукаловић не знајући се снаћи ни према службеној Ц. Гори ни према Турцима морао је да напусти Зупце и да иде у Русију, гдје је и умро, а војвода Баћевић одустао је од својих планова са Турцима и отпочео се држати Цетинја. Херцеговачка племена горње Херцеговине остала су и даље вјерна Цетинју. Револуционарни дух и даље се у њима одржавао, а нарочито послије битке на Грахову. Херцеговачке харамбаше, ускоци и хајдуци, који су своју школу изучили код своје старије браће Црногораца, неуморно су на томе радиле док нијесу својим радом спремили и сам Невесињски Устанак.

Кад сви набројени турски планови нијесу успјели против Црне Горе, тад се јавља у помоћ Турцима Аустрија. Министар иностраних дјела Аустро-Угарске, гроф Андраши, на

три године прије Невесињског устанка, радио је свим силама да расели православни елемент, а мјесто њега насели католике дуж пограничних турских калудка према Србији и Црној Гори. Да би то постигао, гроф Андраши припрема прво земљиште код католичког свештенства, а преко својих консула у Сарајеву и Мостару. На основу аустријских повјерљивих докумената, из државне архиве из Беча, можемо видјети шта се све на томе радило и преговарало. Аустро-Угарски генерални конзул из Сарајева Теодоровић јавља 19 априла 1872 год. повјерљивом депешом бр. 19 својем министру грофу Андрашину, како је из сигурног вјера чуо да Асим-паша намјерава населити у околини Бијељине, међу Србе, 100 босанских католичких породица, да би се у том крају постигла равнотежа, гдје сад нијесло становништво припада православнима. Католичко свештенство примило је ове намјере, под условом да се осигура живот католичком мисионеру, колоницима и да им се опрости порез за три године.

Генерални конзул интересовао се код консула у Мостару, да ли би се могло тако што спровести у Херцеговини, према Црној Гори, гдје станује чисто српско становништво. Конзул из Мостара одговорио је да се на овај непријатан крај не може добити нити католички мисионар, нити колоница, тим прије што су се многи католици, који су ишли са турском војском против Црне Горе, вратили без нося и још сад служе као жив примјер; стога се неће ниједан усудити населити се у том крају, гдје станују људи који кидају носеве. На крају свога извјештаја генерални конзул додаје да ће се и даље интересовати за ту ствар.

Крајем истог мјесеца гроф Андраши одговорио је генералном конзулу Теодоровићу у Сарајеву, да намјеру валдину, да се у околине Бијељине населе католици, потпуно одобрава. Порта има чист интерес да се у овом крају, гдје су православни и којима се приписују симпатије за Србију, насели дојалан и сигуран католички елемент. Генерални консул има, на тактичан начин, да подупре услове католичког свештенства и да их увјери да је аустро-угарска влада спремна подупријети тако корисну намјеру са своје стране помаганњем стварања нових католичких општина, новчаном помоћи црквама, школама и другим добротворним циљевима. Одобрава такође генералном конзулу предлог о оснивању таквих колонија на граници Црне Горе. А што се тиче страха од насикта црногорског и србијанског уопште, нека увјери оне који хоће тамо да иду, да ако дође до насељавања католика у тим крајевима, а нема других сметња осим тога страха, да то није оправдано. Јер би чак и онај олош католичке вјере као југо-запада, који је тамо од штеге, могао бити од користи као колоница према границама Црне Горе и Србије.

Након ових измјена мисли између грофа Андрашија и генералног консула Теодоровића о насељењу католика према Србији и Црној Гори, Теодоровић је преузео све могуће мјере да то насељење и сврши. Нарочито је предузео да изврши насељење католика а насељење православаних према Црној Гори. Требао је, споразумом са турским властима, пошто-пото раселити православане из калдилука; невестињског, гатачког, билећског, требињског и фочанског; а по могућству и из никшићске нахије. На тај би се начин Црна Гора опет сага гвозденим обручем: с једне стране арнаућска племена, а са друге муслимани и католици. А да је то тачно најбоље нам свијелоци повјерљива депеша генералног консула Теодоровића упућена грофу Андрашију 14 јуна 1872 год., у којој јавља, да је посветио цијелу своју пажњу остварењу мудре намјере министрове, да се само католички елемент шири у Херцеговини и да се тај елемент што више приближи Црној Гори. Ступио је већ у везу са свештеником Боронцем, а преко њега са бискупом Краљевићем у Мостару.

Али успрехос рада бечко-пештанске дипломатије и њених консула у Сарајеву и Мостару, католички се елемент није смио населити ни према Србији ни према Црној Гори из чистог страха. Чете црногорско-херцеговачке биле су тада у пуној акцији, а свјестан је био сваки католик да меће „главу у торбу“ ако се насели у именованим калдилуцима према Србији и Црној Гори. Исте чете, час са центром из Приморја, час из Мораче, час из Старе Црне Горе, а час из племена херцеговачких дуж црногорске границе, бориле су се годинама док су храбре муслимане стјерали са планина и појединих мјеста на ударцу хајдучких чета у сијурнија мјеста, равнице и вароши, а на истим мјестима населило своје јатаке православане, а сад да дозволе те хајдучке чете нератоборном и пузавом према сваком режиму католичком елементу да се ту да насељава и да служи политичким циљевима Беча, Пеште и Стамбола, било би сувише неозбиљно.

У једном извјештају својој влади у Петроград руски консул у Мостару Јастребов јавља 1874 год. да везир босански Дервиш Ибрахим-паша намјерава раселити православане елемент са граница Црне Горе и мјесто њега населити Черкезене тај свој план није извршио, јер та је Невестињски устанак спречио. Но ако се тада није испунио овај план грофа Андрашија, он се отпочео испуњавати доцније. Кад је Аустро-Угарска окупирала Херцеговину, херцеговачки бискуп Будонвић отпочео га је изводити. Бискуп је купио од муслимана, који су се селили у Турску, земљу, разгонио православне кметове и насељавао католике. Најбољи су докази за то нова католичка насеља испод планине Вележи, у касоби невестињској, у Крушевљанима, у Клињи и другим мјестима

невестињског калдилука. Аустро-Угарска влада да би економски уништила узурнирају је православаном елементу у горњој Херцеговини све испаше на планинама као: Зелен Гори, Трескавици, Бјелашници, Црвцу, Моринама и дала католицима Хумњацима из Јужне Херцеговине, влада аустро-угарске монархије са организованим католичким свештенством на томе је пољу систематски радила да не би ли тим путем и начином католичка насеља помакла до утајила у Херцеговини, није налазила за потребно да ту католичку колонију убрза, јер је имала потпуно у својим рукама и рачунала је о времену и политичким приликама. Дакле, хтели се и радило се да се пресеку све етничке везе између Црне Горе и православног српског народа у Херцеговини, који је увијек своју политичку судбину дијелио са Црном Гором.

Никац од Ровина или Никац Томановић

Цуце спадају међу најпоштенције, најчужаније, а истодобно најсиромашније племе старе Црне Горе. Само племе између себе дијели се на Вељцуце, где спадају братства: Перовићи, Шакићи, Кривокапићи, Банићевићи, Кнежевићи, Сијомовићи, Пешикани, Звипери и Батрићевићи; Малолуце, где долазе братства: Томановићи, Ђосовићи, Стевовићи, Рогановићи, Биговићи, Голубовићи и Мијановићи и старосједиоци, где спадају: Турчићи и Дрцете. По традицији братства Томановића неки Лако Дрекалов налети на братску крв у Куцима и побјегне у Цуце и настани се у селу Трњинама. Од Лака Дрекалова је Срдан, а од Срдана Томан, а од Томана Ђукан и Вук. Ђукан је отац Никаца од Ровина, а харамбаша Вук Томановић његов је исти стриц. Мајка Никчева била је од Кадућеровића из Текића. Још прадед Никчев Срдан преселио се из Трњина у Ровине, где се доцније и Никац родио око 1690 године.

Још док је Никац био дијете и чувао јањце и телад око куће, видјело се по њему да ће у животу ваљати. Имао је малу танку пушку и са њом би гађао нишан по цео дан. Направо би вјештачки птину, привезао је за прећу, пустио у вис да лети по вјетру, па је гађао из пушке; или би ставио какво обилеже на врх каквог дрвета, па се измакао неколико корачаја и гађао га. На тај је начин Никац научио вјештину гађања. Као младич ишао је код пола Абрамовића те је научио читати и писати. Та писменост Никчева била је

исто онолика колико и његовог учитеља. Никац је отпочео четовати са својим стрцима харамбашом Вуком, пошто је његов отац Буџан био човјек миран, добродушан и имућан сељак. Буџан се искључиво бавио држањем стоке, и највећа му је душевна радост била да у тору има доста оваца, коза, коња и говеди. Добру и вјешту школу четовања свршио је Никац код познатог четобаше свога стрица Вука. Храбри и искусни харамбаша Вук Томановић познавао је све стазе и брзаве око Никшића, Клобука, Гацка, Невесиња, Фоче до Сарајева, долину Дрине до Посавине, долину Таре до Колашина и долине Мораче и Зете до Подгорице, околину Служа до на домак самог Скадра.

Никац од Ровина не спомиње се ни у боју на Царевом Лазу, ни приликом похода на Црну Гору Ђурђића везира, па чак ни у „Горском вијенцу“, док се његов стриц Вук спомиње у овим ратовима, а такође и у владином сијеву. Узрок свему овоме јест Никчева тадашња младост.

По традицији и по народним pjesмама Никац је био овакав: малог раста, преко појаса танак а у раменима широк, велике главе, прих крућних очију са неиздржљивим погледом, на десном оку имао је крвав биљет, неугледна лица, великих бркова, које је за врат везивао кад је путовао, великих накострешених обрвица, танких ногу и танког дугот врата. Необично је био муљар и панетан, брз да нешто смисли и да то одмах изврши.

Пуце су сточарско мјесто. Народ у њима живи од мата. Само пуцко земљиште природно је склонисте од непријатеља. То је тврђава Богом дана. Никац је имао много оваца и велике испаше у Прентином Дољу, Изворима. Кобиљем Дољу, Чумојевици, Пуцким Месима, и око Трњина и Ровина. Никац је преко зиме држао овце по торинама, па кад би нестало сијена у једној, премјестио би овце на друго мјесто, у другу или трећу торину према потреби.

Од првих дана од кад је Никац почео четовати и пушком се замјетати показивао је јунаштво, способност, а и спремна га је стопа у столу пратила. Био је добар организатор привлачљив и помирљив човјек у чети, да су се Црногорци отимали ко ће поћи са њим у чету кроз Херцеговину. Вјеровало се да је Никац рођен под сретном звијездом и ко се год са њим удружи, мора да га иста срећа прати. Никац је четовао преко 30 година, а кад је погинуо имао је око 65 љета. Са собом је Никац водио у чети од 10—50 друга, како је кад потребно било. Имао је и своје сталне четнике који су му били вјерни и одани. Главни Никчеви четни другови били су ови: Ђуро Гаврилов, Симо Едуловић, Томо Жутковић, Станко Петровић, Живко Сенић, Пејо и Вуко Марковић, Баћо и Јово Рогановић, Андрија и Вуко Милуновић, Ђоко

Петровић, браћа Никчева: Јово, Андрија и Тодор, Раце и Вуко Багерићи, Алим Петришић, Живко Дајичић, Вуко Вукотић, Бајо Гавриловић, Жутко Дипљанин, Живко Симоновић и други.

Са својим друштвом Никац је доста јада починио Турцима. Много је турских глава одрубљено, доста плочица залпљено и многоме рајетнику ране измијечено. Поред небројених мањих сукоба, имао је са Турцима ове главне окршаје: На Убама Чевским, на Воли Мигетиној (гдје се Никац ранио) на Крунову, у Борковићима, на Гомилацама и на другим мјестима.

Какву је Никац имао урочену ратну вјештину и храброст, најбоље нам посвједочава његово држање у боју на Кобиљем Дољу са Никшићанима. Било је зиме коба, а Никац са стоком у торинама у Кобиљем Дољу. Од његових сусјета Спахића дознали су Никшићи гдје се Никац са овцама налази. Окупе се грађани и крену из Никшића пут торина да Никац ако могу убију и овце му заплацију. Са собом поведу и дјецу од 12—16 година да виде како се борба води са Црногорцима и да их на тај начин уче крвавом занату. На тај су исти начин и Црногорци учили своју дјецу, само кад им се указала прилика. Међу том поведеном дјецом био је и Аман-бег син Османа капетана од Никшића. Врјеме је било лијево кад су Никшићи кренули. Нападо снјег до испод кољена, па ударио вјетар те се учинила помрзница. Никшићи добро обучени у сућкиште и чоху постављену палуком, на добрим коњима кретали су се брзо. Кад су дошли код Дубокор Дола, ту су оставили младиће и комору, а сами ратници отишли напријед пут Никчевих торина. Кад је било испред зоре, завјада студен и младићи са коморицама надоже патре да се огрију. Никац са страже више торине то онази и одмах се сјети да ће му Никшићани ударити, зато истог момента пошаље своје синове у Трњине, Ровине, Мале Пуце и Чево да му се хита у помоћ. У свануће дава Турци оклопе и ударе на торину, мислећи да је Никац у води, али је он био у брду на стражи и све посматрао како се Турци опрезно, кријући торини привлаче. Добри торни пси као вукови дочекају Турке, један гаров напане на Шабан-агу, а овај га убије из пушке. Никац озго са брда љут као рис опали из цефердара и убије Шабан-агу на мјесту. Иза Шабан-аге напане на торину Дерва буљубаша да изгони овце, алига Никац убије и буљубаша пане мртав преко опруженог гарова. Али најпослије Турци изјаве из торине овце и појаве их пут Никшића. Видје Никац да му још нема очекиване помоћи ни са које стране, а Турци одвишише овце. Сад се нашао у тешком положају па се Никац довија на све могуће начине, како да задржи Турке док му помоћ стигне. Одједанпут се сјети да

има и пор гдје се може сакрити, па се орзо залети и ускови у тај понор. Један Турчина опази то, па потрчи пут понора да убије Никаца, али га он први дочека и на мјесту убије. Чим овај први пане, други не смједну напријед пут понора. Сад све могуће Турци покушавају не би ли како задавили Никаца у понору, који се неустрашиво из њега бранио префердаром. У том моменту Турцима друго није преостајало, но се подијеле у двије групе, један дио одјави овце, а други остане око понора прежећи како би Никаца или убили, или задавили са бацањем камена и бусена у понору. Док је Никац са овако смишљеним планом задржавао Турке, стиже му у помоћ Ђуро Гавриловић и Симо Авдаловић, а са њима Трибињани, Ровињани и остале Малочуце и Велечуце. Сви заједнички јуначки напану на Турке. У том моменту Никац искочи из понора и са пристиглом браћом потјерају Турке, који су морали бјежати испред јаче силе. Али како је било оужкило и снијет се почео, кравити, то је оступање ишло тешко. Оно одјељење Турака у позадини што се рачунало као заштитница, све је уништено од Чуца. А онај први дио Турака, што је гонио овце, стигао је до Гомилница а позади себе оставио младиће с коњима и комором, који су чекали на заштитницу да се са њом крену напријед. Никац са дружином уништивши турску заштитницу јурне напријед, а кад га угледају турски младићи препану се и побјегну у оближњу пећину да се сакрију. Никац нагази на њих и на остали ботати турски плићен. Из пећине изведе турске младиће, и да би дао видна доказа својем задовољству на тако великом успјеху, учини шемдук из пушака. Чувши то Турци са Гомилница одмах се сјете своје јаду. Нагрлатији између њих дозове Никаца, и рече му: — Ту је Амаз-бег, син Османа капетана Мушовића, дај нам га натраг жива, све ћемо ти плићене овце повратити. На овакав предлог Никац се грохотом насмија, па шчепа Хамзи-бета руком за врат, уздиже га у вис, па ће Турцима одговорити: — Ни Амаз-бег, ни сви остали, никад више неће виђет' града никшићског. За сваког овна немам турску главу, и више ми ништа и не треба! Последње оваког одговора, ствар се свршила тим, што су све младиће и ухваћене Турке исекали, и са много посљечених глава и плићена вратили се пут Чуца. У путу их сретне код Савиних Крушака сердар Вукале са својим друштвом, јер како је далеко Чево, није могао прије доћи на одређено мјесто.

— Сердар Вукале, нема ти дијеца, рече Никац заповједничким гласом, но ено ти Турака, па ћерај, ако ти баста. Сердар разумје Никаца, продужи пут са дружином, пристигне Турке и отпочне борбу са њима. Борба се са Турцима није ни остављао до самог Броћанца, и пошто посјече неколике непријатељске главе, поврати се свијетла образа, међу своје

савјетованима, уздиже право дио од плићена, ко и сви сад си, сердаре, заслужно прави дио од плићена, ко и сви остали учесници овог крвавог разарања.

Највеће је јунаштво Никаца од Ровина на Ублима Чевским. То је врхунац јунаштва Никаца и његове дружине. Босански везир шињао је свога Ђекај пашу¹⁾ на Црну Гору из дански маха. Први је пут Ђекај паша кренуо са мало војске и разбијен је негде око Рићанских Рупа од стране Црногораца, а други пут око 1750 године са много већом војском од 15—18.000 људи продро је од Херцеговине преко Рудина Никаца до Лигунар и дошао на Убле Чевске. Ту је са војском шићких на Лигунар и дошао, или на Тршине, или на ологори, прије него што је дошао, или на Тршине, или на Чево, као средишта старе Црне Горе. У то вријеме Ц. Гора налази се у врло тешким, како угутрашњим тако и спољашним приликама. На неколике године прије боја на Ублима Чевским, Црногорци су се били истрошили у боју на Царевој Лази. Омах иза тога везир Ђуриловић претазно је и поглаво и раселио је много Црногораца. Од тих присиљено одсељених Црногораца населио се један велики дио планине Романије и висоравни Гласница у Босни. Највеће зло које је проузроковала похада Ц. Горе од стране Ђуриловића, који је проузроковао похада Ц. Горе од стране Ђуриловића, јест у томе, што су у то доба, а и доцније за неколико година Црногорци остали бројно мали и са свију страна опкољени јаким турско-млетачком силом.

Такође тада је Ц. Гора остала без способних људи, без правих народних главара. Владика Василије бистар, али неравнотежак, спречаван и ометан сплеткама гувернадура, више је био на путу и у Русији него у Ц. Гори. Неродне године биле су честе, без организације братства и племења, неспремност и ненаоружање — ето у таквом су тада тешком и мучном стању били Црногорци. Поврх свега тога перфидни Латини затварали би границу према Ц. Гори и не дају ни једног фишека, ни једне пушке и ни једне вреће брашна. Под оваквим околностима Црногорци су се окупили на Мехал да вијећеју шта да раде. Сви су свјесни били да је Ђекај паша затолио дубоко у срце старе Црне Горе и ологори на Ублима Чевским, и сад треба, или му се покорити, или га мучити дочекати.

На састанку на Меоцима било је око 1.500 Црногораца. Никац од Ровина, као вјешт и искусан харамбаша увидио је да са таквим малим бројем ненаоружаних јунака, не смје напанути спремиљеног и за борбу готовог Ђекај пашу. Помисли Никац да прво треба створити смутњу у редовима његовим, па тек онда напанути на тако помућене и обезглављене Турке. Херојско пожртвовање Обилића надахнуло је

¹⁾ Ђекај по турском значе помоћник и замијеник.

гуша и кнеза Станка Петовића од Претиша, да предложе
пригорским главарима да они уђу помоћу лукавства међу
Турке, погубе Ђехај пашу и тим начином створе у њиховој
војсци забуну и неред, па тек онда да напану Црногорци.
Окупљени главари и Црногорци, одобре и честитају ратни
план Никчев, али му сви једногласно рекну:

— Не дамо ти, Никче, да ти са твоја два побратима,
сву славу понесеш, но 'оћемо да сви у њу дијела имамо".

На овако мишљење окупљених Црногораца из разних
племена и брастава још се својеволјно пријаве да са Никчем
иду у турску хордију четрдесет људи. Дакле, свега их је било
четрдесет и три који су се ријешили на смрт. Кад се Никац
са дружином примакао турској војсци, положи свој џефердар
и сви се на њему закнуу да ће један другом остати вјерни.
Истодобно пошаљу Јова Рогановића по вино за причест, те
се сви као оно болесници пред смрт причесте. Тај момент
народна пјесма приказује:

— "Како брате е 'оће мријетир?

— Па узимљу жезљу од свијета."²⁾

Затим Никац са друговима изиђе на друм од Рудина
који води пут Убада и прерушивши се као чобани дробњачки
крену напријед. Ево на који начин Његош описује тај су-
срет Никчев са Турцима:

"Од куда сте, Власи море?
И докдгн сте научили?
Јесте л' дошли у индати
Честитоме Ђехај пашини?"

"Ми смо, Турци оловуда,
Од чобана и племена
Дробњачкога познатог,
Па када смо чули, синна
Ђе продази наша војска
С честитијем Ђехај пашом
На душмана од старина,
— Непокорну Гору Црну,
Све смо наше овце бјеге
У Дурмитор поносити
Оставили нека пасу
Без чобана, с чобанкама;
А ми смо се подигнули

¹⁾ У доба Никчево спомиње се Томо Жуткић са Његуша и Жутко
Липинани из Цупа. Јер: ли ово дивје, засебне личности или је једна? Сва
је прилика да су дивје, само изгледа ми неопознано, да је Никац чак у Ње-
гушама имао неразагојна друга, кад је сам био вјешито на мртвој стражи у
броду више своје торине и својих оваца.

²⁾ Пјесма "Синови Обилна" у Огледалу српском.

У помоћ! Ђехај пашини
И његовој војсци многој!
Но вас, Турци, сви молимо
Да нас пашини одведете
Под шатором сјеленијем
Да му скауте и напуче
По дужности цијеливамо".¹⁾

Чим се Никац са дружином примакао Ђехај пашину ог-
рњишту и шатору, по већ раније утврђеном плану, опале сло-
жно плотун из џефердара, побију главне Турке, гдје и Ђехај
паша буде смртно рањен²⁾. Онда се прихвате јунаци голих
ханицара и свом сватом кидишу као гласни вуци, или жељани
освјетници на Турке. Никац изломљен од пушака и исјечен
од ножева, спасао се са 14 другова. Остали су сви погинули
у турској хордији.

Владика Раде описује је тај догођај овако:

"Мртав паша самоселни од витешке

руке паде

Наше браће погинуше двадесет и шест

код шатора;

Томановић с четрнаест из окола

здрав испале,

Данас спомен погибшима видиш

мрамор до мрамора?"³⁾

Са погубијом Ђехај паше и осталих главних Турака на-
ста смутња и неред у војничким турским редовима. Исто
онако, као кад се ждралови помуте на ружном времену, тако се
помутила и турска војска. Ово хаотично стање знали су ис-
користити окупљени и зато спремљени Црногорци на Мео-
цима, који су се били примакли ближе турској војсци и вре-
бади згодан момент кад ће је нападути. Чим је сердар
Ђукан опазио смутњу и расуло, напао је крвнички Турке са
неколико стотина Црногораца. Обезглављена турска војска
није ни помислила на озбиљан отпор, но се дала у дивље
бјегство у правцу утврђења да се тако спасе.

Тада су Турци потпуно разобијени, остављајући на бој-
ном пољу много мртвих, оружја, џебане и другото богата
шћинара, врло драгога за Црногорце. Овога пута Ц. Гора је
спашена да не дочека исту судбину, као и за вријеме Ђу-
прилића везира једино захваљујући предашњству и витештву
Никаца од Ровина и његове храбре дружине.⁴⁾

¹⁾ "Слободина" страна 94.

²⁾ При бјегану турске војске умро је Ђехај паша у путу.

³⁾ "Лажни цар Шћепан Мали" — прво кото — страна 276.

⁴⁾ "Огледало српско" у пјесми "Синови Обилна" наводи да их је 7
спашено, док Његош у "Шћепану Малом" наводи да их је 14 спашено, но
су 7 омака подлегли ранама и умрли.

ратство Томановић као и остале Цупе мијењали су своје земаљске производе са људима из Боче Которске. Цупе би Бочељима продавали: вуну, сирове коже, дрва, мрс, синео, виш, месо и друго, а од њих би куповали вино, ракију, чоку, оружје, кафу, шећер и друге колонијалне продукте. Никац је имао у Доброти двије католичке куће: Кокотовиће и Периновиће са којима је одржавао пријатељске и трговачке везе. На Убгима Чевским на мали Госпојин-дан кад је Никац допауно рана, лијечено се годину дана у Доброти код својих пријатеља, док се није добро излјечено. Пошто се излјечено, и ако је Никац већ био у годинама, ипак стари вук није могао мировати. Стаљно је купио чете, ударао на Турке, сјекао главе и догодио у Цупе богат плијен. Многа зла која је Никац починио Турцима нијесу му могли заборавити, а нарочито то нијесу могли заборавити грађани од Никшића. Зато су радили свим силама да му се дочепају главе. Нијесу презали ни од чета, све су силе у том циљу употребљавали. Никшићима је било познато да Никац добро не живи са својим сусједима Слахићима. Непрестане су зајевнице код њих биле око испаша и земаља. И преко Спахића Никшићи су могли све у појединостама о Никци сазнати. У то доба живио је у Никшићу чувен јунак Јакшар Бабић. То је био крупан човек, а уз то по сруц неустрашив. Прича се за њ да га је мајка млијеком дојила пуних пет година. Каква је сила био Јакшар Бабић потврђују најбоље стихови народне пјесме:

— Сав се Никшић (боји) Акимовић Дура
А сам Дуро Бабића Јакшара.

У то доба у Никшићу, другови Јакшара Бабића, а савременници Никца од Ровина, били су ови турски јунаци: Сефер Пипер, барјактар Сукић, буљубаша Дерва, Хусејин Мрка, Зукта Париповић, Рамо Рашовић, барјактар Ходо и други.

У харима капетана бета Мушовића састајали би се на договор сви јунаци и прваци града никшићског. Ту би се ријешавало, шта све треба предузети против црногорских чета и њихових харамбаша. Једном приликом на таквом састанку зада ријеч Јакшар Бабић да ће погубити Никца од Ровина, или своју главу изгубити¹⁾. Задана ријеч код Никшићских грађана била је светлотиња, прије би се глава изгубила, него се она свечано изговорена на јуначком састанку прекршила. Од тог времена Јакшар својски ради да Никца погуби. Ступа у везу са Спахићима у Цупама. Једног дана упути се сам Јакшар из Никшића пут Ровина да уходи и први пут

¹⁾ Што народна пјесма каже да је Никац тражио од Никшића харач ја у то не вјерујем. И ако је речено што од тога било, тим је Никац више хтио да наљути, понизн и увриједи Турке Никшићане, па да озбиљно од њих харач тражи.

опиша види Никца од Ровина. Кад је био на домак Никчеве колибе, угледа га Никац и одмах у души осјети да је то некаква ухода од стране Никшића. Како је сјећестан био, да његов глас о јунаштву не одговара његовој појави, одлучи се да се истинито не каже Јакшару. Старији његов син Богдан био је висок и крупан, на очи гледан, али мртав, страшив и духовно ограничен. Ни по чему није наличио на свога оца. Том приликом Никац нареду сину Богдану да се обуче, наоружа, те да се он мјесто оца престава Јакшару. Тако је и било. Кад је Јакшар дошао у колибу, Богдан га је дочекао као Никац, а Никац је вршио улогу пристава, гаркао главње по огњишту, послуживао кафу, спремао пицвару и друге послове ствари радио у колиби. Али кад се отпочео разговор о разним бојевима и меџанима између Богдана и Јакшара, на многа постављена питања Богдан није знао одговорити. Слушајући њихов разговор Никац се наљути на свога сина, љутио баца глављу у ватру, па ће рећи Јакшару да је он главом Никац од Ровина. Како је Никац био добар психолог и како је добро знао шта највише боги Јакшара и грађане из Никшића, отпочео је причати о свима бојевима гдје је предводио, робии и сјекао Никшићане. Пошто су се до миге воље испричали и почастили, Јакшар ће на расстанку рећи да полази за Никшић, па се боји да га ко путем не убије. На то ће му Никац одговорити да се не боји, пошто је био под његовим кровом и јео његов хљебац и да му је вјера Божја од њета. Ако би кога сумњива успут сусрео, нека каже да иде из Никчеве колибе и да му је вјера од њета задата. Ето на такав је начин Јакшар Никца познао, уходио и здравно се у Никшић повратио. Чим се чуло у Никшићу да се Јакшар као ухода из Ровина вратио, састали су се сви прваци у хару Мушовића. На састанку окупљеним првацима Јакшар рече: „Ви, Турци, мислите да је Никац к'о планина Лисац, а тако ми, паћи турске вјере, колики је и какав је Никац, појеза би га мачка по вечери!“

Након овог састанка отпочео је Јакшар Бабић окупљати чету у Никшићу и његовој околини да са њом у Ровине иде убити Никца и плијенити му овец. Окупивши око 300 друга, око године 1755, тајно и нечујно, пође са дружином пут ка-менитих Цупа, преко Плоче, Трубијеге, Омугића, на Савине Крушке и Кобиљи До. Ноћ га је ухватила у тврдом Тисовцу. По ноћи је прешао у изворе колиби Никчеве. До поноћи Никац је чувао стражу на брду више торине. Али како је био остарио и по својој несрећи озебао, испред зоре, ушао је у колибу да се огрије, а сина Богдана послао на стражу на главицу, више торине. Уморан и озебао Никац је простро струку од кострети крај огњишта, по њој легао и заспао. По доказу Спахића, Јакшар је знао да Никац испред зоре, кад заснуди, силази са страже у колибу да поред ватре огрије

стараčke кости и мало заспе. Зато се Јакшар издвојио од своје дружине, ушао до пред саму торину и викнуо испред ње што га грло служи: — Стари, Никче, јеси л' у торини?

На тај глас пробуден из сна Никац скочи, инстинктивно осјети да је пред којом непријатељ, сјети се сина Радамана од 7 година, брзо га рукама зграби и избаци из торине, да га Турци неби посијекали. Дијете је било опасно сукненом тканицом, и кад га је Никац баацио тканица се занела за једну прошљинку и дијете остало о њој висећи. Сутра дан, посије крвавог догађаја, кад су се Цуце окупили да виде шта се догодило, нашли су труп Радамана гдје висе о прошљинци, али без главе, коју су Турци посијекали и однијели да заједно са Никчевом оките бедеме свога града. Избацивши Никац дијете из торине врати се муљевитом брзином у колибу, зграби рукама цефердар и одговорио Јакшару Бабићу:

— Ево Никца, турска буљубаша.

Бје је био, он се није крио.

Чувши тај глас Јакшар је дошао са навитим цефердаром на сама врата од торине, и спасавши Никца покрај отњишта опади цефердар и убије га на мјесту. Али стари прекаљени харамбаша истодобно опади дим у дим из свог цефердара и погоди Јакшара синирли зрном право у срце. Ова два јунака остану на мјесту мртва, и то Никац у буцаку а Јакшар на отњишту колибе.

Богдан најстарији син Никчев који је чувао стражу више торине, чим је чуо Турке одмах је побјегао, те и данас у Цуцама кажу, као примјер страшници и кукавици: „Помор'о ко Богдан Никцу.“ Турци грађани главу Никчеву одрубје, овце му плијене, и врате се здраво и весело у Никшић. На бедемима града Никшићког, Никчева се глава осушила, као ратни трофеј буљубаше Бабића Јакшара и његова друштва.

Кад су се сутра дан Цуце окупиле на крвавом разбојишту, са највећим пијететом сахранили су тијело свог најславнијег јунака Никца од Ровина. Истодобно окупљене Цуце ријеше да Спахиће, као савјетнике и помагаче Јакшара Бабића протјерају из Цуца и њихово све имање заплијене.

Погибиа Никчева тешко је као олово притискала душу правих Црногораца. Владници и многим Црногорцима пала је сумња да је Баћо Рогановић ишао на руку грађанима из Никшића да се дочепају главе Никчеве. И ако су се Црногорци поносили јунаштом Никчевим, било их је и таквих, који су му завидјели. Та завист од појединца могла је ићи тако далеко, да понеки зажеге да Никца нема више жива међу њима. Непристрасним извиђањем установило се, а и сам је Баћо признао, да је те ноћи кад је Јакшар Бабић ударио на Никца, био са својом четом у пећини на мјесту Крсту Дуброторском. Са те даљине пушке и гласове није могао чути,

што се констатовало на лицу мјеста, и на тај се начин оправдао.

Прича се међу Црногорцима кад је владика Раде установио „Обилна медаљу“ као највеће одлике за лично јунаштво, да је том приликом намјеравао урезати у медаљи лик Никца од Ровина. Да је то нетачно послужилемо се „Горским вијенцем“. Идеал јунаштва за владика Рада јест Милош Обилич. Друга личност по јунаштво и највећи црногоски јунак који се истакао командовањем на Царевом Лазу; судећи по „Горском вијенцу“ јест Вук Мићуновић. Ако би на медаљи владика Раде урезао лик највећег црногорског јунака, онда би то био лик Вука Мићуновића. Судећи по свему томе, не бисмо рекли да је владика имао намјеру коју му многи приписују.

Никац од Ровина прави је јунак свога времена и свога племена. А прави је јунак, човјек пун врлина, пун достојанства и пун чојства и поштења. Само људи високо моралних особина, прави расни изданици који у себи садрже све што је најбоље у његовој средини, могу бити прави јунаци. Људи са нижим расним особинама, никад не могу бити велики, па ни прави јунаци. Никац је био инкарнација свих најбољих расних особина класичних Црногораца. Он се с правом може узети као прави јунак и прави претставник свога доба и свога покољења.

Никац од Ровина није дошао до јуначког гласа и правог црногорског витеза и сокола, никаквим протекцијама владика четинских, нити помоћу декрета дужда млетачких и фермана везира босанских, и паша скадарских, но искључиво и једино својим мушким срцем, својим јаким духом и својом неустрашивом десницом.

У доба силе и величине турског царства и робовања српског народа, кад је ропским, рајетинским духом дисао и онај у долина Дрине и Врбаса и онај у долина Тимока, Вардара, Саве и Мораве, цефердар је Никца од Ровина непрестано грмиво и наговјештавао боље и слободније дане „улашеном Српству“.

Дошло је вријеме, да се Никцу од Ровина подигне споменик, на оном истом мјесту, гдје му се глава на коцу сушила и иструнула. На платформи величанственог никшићког манастира, гордо ће се једног дана уздизати споменик Никца од Ровина, и тим посвједочавати захвалност и благодарност младих нараштаја своје великом јунаку. Истодобно је жељети, да ту поред споменика Никчева, једног дана буду подигнути

споменици и других заслужних Црногораца, Херцеговаца, Босеља и Затарца, те да то буде папсеон под ведријим небом тих заслужних горштачких синова, а дика и понос Црне Горе и Херцеговине. Тај би подигнути споменик за-служним за отаџбину, у толико већу моралну вриједност преставаљао, што би се налазио у непосредној близини хабе српског народа Манастира Острога, а у никшињској котлини, колијевци револуционарног војводе Грдана.

В. Ј. Гледстон о Црној Гори и Црногорцима

У Лондону 1877 године енглески pjesник Алфред Тенисон написао је pjesму о Црногорцима и позвао енглеског државника Гледстона да о њој напише коментар. Гледстон је написао новодом те pjesме, читава историјску студију о прошлости Црне Горе. Мало је ко до данас, изузимајући Његоша, тако уздигао црногорску прошлост и њено оружје, као што је то учинио Гледстон у свом коментару Тенисонове pjesме. Тенисонова pjesма о Црногорцима гласи:

„Удиглоше се на висине у којима кружи њихов краљевски орао, и ту за свагда сачуваше своју вјеру и своју слободу: неочекавани ничим, задовољни малим, дивљи, наоружани и дан и ноћ против Турчина. Никада није туђинска најезда прошла њихове стрме клинце: нога је поклецала, и црвеном крваљу обојен Полумјесец посрћући враћао се из боја; пред њиховим неустрашивим стотинама, хиљаде су бježале погнуто низ литице и кроз долове.

О, најмањи међу народима! храпави камени престоле слободел ратници који сте пет вјекова одбијали силне руље турске, велика Црна Гора! Никада откако твоји сури врхови нараву облаке и доме олујине никада дисало није племе моћнијих горштака од твојих“¹⁾.

Сад да изнесемо коментар Гледстонов, поводом ове pjesме. Приказујући преношење пријестонице са Жабаљака на Цетинје, истодобно измицање и бжежње Црногораца испред навале турске силе из равница и плодних крајева у планине

¹⁾ У оскудни доброт стиховног превода, умет је овај прозни из Чит. III Јовановић-Никовић.

старе Црне Горе, Гледстон пише: „Буди што олоше са Иза-ном Црнојевићем у горе, бжеху људи великота духа; и ова величина насиљења у крви а утврђена навикама, могла је припомоћи да нам дале оно што изгледа као риједак примјер природног и божијег избора“¹⁾.

Ево како Гледстон²⁾ упоређује бугарске помаке и босанске бегове који су примили ислам, са Црногорцима који су остали вјерни праједовској вјери: „И Црногорци су могли као они бугарски помаци и босански бегови, купити понижавајући мир. И пред њих је изношен троструки избор алтернативе — смрти, ропства и корана. Они (Црногорци) нијесу морали главе губити, јер је и за њих посла било. Али они више вољаху живјети на муци, у љутој сиротињи и вјечитој опасности, него ли се турчисти или робовати. То је била њихова Магна Чарта,³⁾ а, без напажења мане другима, она је, колико знам, и најлиментитија на свијету“.

Ево како Гледстон приказује црногорски закон и закон који се преносио са кољена на кољено и којег су се Црногорци држали, ратујући са Турцима, кроз читаве вјекове: „И тада и тамо — на лицу мјеста — „она шака сребне браће“, како pjesма каже, једногласно изгласаше себи баш овакав закон

- 1) да, за вријеме борбе са Турцима, ниједан Црногорац не смије оставити бојно поље без наредбе својега главара;
- 2) да се бжегунац за навјек срамом жигоше и на прогонство из земље осуди;
- 3) да му се тада обуче женско руво и престлица за појас припаше; и
- 4) да жене са својим престлицама изјуре такву куквавицу из светог храма слободе“.

Социјалну подјелу и црногорско племство по оружју Гледстон приказује на овај начин: „Наравно није се могло ни очекивати, да целокупна маса једног народа, или племена, обједолани ону, тако речи, надприродну енергију какву је долични полагај захтијевао. И, од времена на вријеме, слабија су браћа попуштала и отступала. Било је на прилику, и таквих који су говорили Ивану као оно Израилџи Мојсију: „Што си нас извео из Египта и довео у ово зло мјесто“.

Јасно се види по овоме како Гледстон суди о четничком ратованју Црногораца по турској територији и како правда њихову агресивност: „Оно, истина је, да су, по при-

¹⁾ Послужно сам се књигом: „Додатак трећем изданју“ Салтисовог „Крактера“, Енглески Вијенат Спитком Горштаку.
²⁾ Гледстон никад није био у Ц. Гори, али су га са њом најбоље упознале двије госпођице: Микелан и Ирби, које су пропутуовале не само Црну Гору него и многе крајеве на Словенском Југу.
³⁾ Велика енглеска повеља о грађанским слободама.

мјеру Турака и Црногорци умјели бити агресивни. И то је најчешће било око питомина и равница које им је варварски непријатељ својом надмоћношћу отео. Они су неуморно полагали право на ту питомина, и водећи четнички рат противу Турчина, они су у ствари тражили своје. И збиља, ово четничко ратовање Црногораца даје се далеко лакше оправдати од оних хајдучких и других разбојничких упада пограничних, којима смо ми Енглезии тако склони да гледамо кроз прсте. Али и том четничштву је најзад учињен крај заслугом честитих владика и кнезова црногорских, што владаху тамо за посљедних сто година. Јер, докле год је тога било, Црногорци се нијесу могли епростити оне своје жите убојничке, која је рађала у њима наклоност насилничтву и отмицарству. Међутим, полагање права на земљу — сасвим је друга ствар. Рок турској тавији на отету питомина није никад истицао, и крвава парница црногорска била је ту сасвим природна. Од тога права свога Црногорци нијесу никад отступили и никада неће.

Описујући разне ратове Црногораца са Турцима, почевши од Ивана Црнојевића па до описе Никшића, Гледстон даје овај закључак: "Од своје стране, Црна Гора развила је јунаштво, какво се може мјерити са оним на Термопигима и Маратону, ако не и превазићи га, са бројним и материјалним средствима далеко мањим, а противу непријатеља несравњено храбријег и страшнијег."

На коју је висину Гледстон уздигао јунаштво Црногораца и какво му упоредије даје, да се закључити по слици: "У колико је мени познато, од свих модерних ратова једино у ратовима турско-црногорским налазе се примјери тјје број палих Турака надмаша цјелокупну бројну снагу противстајућих им горских витезова. Велика је доиста слава Швајцараца у бурлуњским борбама њиховим за слободу. Али може ли се она мјерити са подвизима владика Црне Горе и њихових јуначких стада?"

Велику страст Црногораца, у ратовима, да непријатељима, нарочито Турцима, сијеку главе и носове, Гледстон коментарише на слиједући начин: "Црногорци су научили само један дио бруталности и свирепости Турцинове за све то дуго вријеме, па ипак тај дио би довољан да изазове грозу и ужас. Односно напипања посречених глава, ја не могу да говорим са оном горчином са каквом говоре неки, који као да заборавају да смо ми то исто чинили у половини прошлота вијека, а Црногорци само наставили у овоме."

Описујући поједине црногорске обичаје, страст за моралном понижавајућом осветом над непријатељем недавање харача крвнику, доношење штампарије из Млетака на Обод и стим тежњу за науком и просвјетом, истодобно велику ду-

шевну бодећивост и осјећање, Гледстон то описује овим ријечима: "То је пеме које, кад му се харач зашите, нуди камене; то је народ, код кога је тако љута сиротиња, да у извјесној прилици радо у замјену даје неколико стотина турских заробљеника за раван број крмачи¹⁾. То су они што облаче кукавицу у женску одјелу; но чије се жене смјело пушке лађају, кад потреба захтијева, и чине мушке главе, опет, плачу као жене за љубљеним кнез-покојником. То су најзад они чии дједови понијеше штампарију собом у планине!"

Поједине велике силе искориставале су политички Црну Гору, а поред тога неке од њих давале су и годишњу субвенцију црногорским господарима. О томе се различито говорило, чешће пута и са злом намјером. Ево шта о том Гледстон пише: "Почев од године 1710 па све до данас, и Русија и Аустрија су се интересовале за прилике у овој малој земљи. Али су оне обавије, и сувише често, употребљавале Црногорце за своје сопствене политичке планове и циљеве, управо кад год су се у рату са Турском налазиле. За вријеме француске револуције то смо, збиља, чинили и ми Енглезии. На примјер. Ми смо помоћу Црногораца, као и помоћу народа Боке Которске, истргли ову област из руку освајачких француза. Али смо брзо забораваили на ту заслугу горштакана, и дозволили смо Аустрији да, без икаквог права, заграби то парче морске обале. Збиља, ова сила је вјечито стајала на путу изласку Црногораца на море, па је у даним случајевима стајала на пут и доласку њиховом до најпотребнијег им за одбрану оружја са стране. Цијела је истина да је, као што рекох, и Русија искориставала Црногорце за своје сопствене рачуне. Али је она, бар, владикама црногорским и по који залогој додавала. На примјер. Почев са Петром Великим она је додјелњивала тим потлаварима црногорским годишњу, субвенцију, која је, благодарећи штедности цара Александра II, достигла суму од три хиљаде фунти стерлинга, или плату којег од наших жељезничких комесара. Нето, збиља, и цар француза Луј Наполеон интересовао се за Црну Гору и њене горштакана. И, да видите, помагао је. Приходи кнеза црногорског попели су се на суму која би могла стићи једином нашем центлемену, ако само он нема обичај да се на тркама клади, ако не мари да има звјеринџак и не купије портулан из Севра или Челсија. Прегазети на главни предмет ових редова, слободно се доиста може рећи: да и најромантичније и најпотребније слике других историја бдиједе пред обичним живљом Црне Горе."

Гледстон се трудио да оцрта и политичку судбину Црне Горе у будућности овим ријечима: "Она Црна Гора која

¹⁾ Што се тиче размјене заробљеника турских за крвке, то Црногорци нијесу чинили ради сиромаштинне, него да би Турке са тим шта воље поинезли и осрамотили.

сти, а провела у њему живот пун чара, та Црна Гора, мо-
жемо слободно рећи, неће умријети. Ни Руски ни Аустријски
орао неће бити своје тнијездо на њеним крушним висовима.
Додајем они Црногорци који не допустити се сјени турске
тигуле да порасте до праве употребе, тражећи свој дио ваз-
духа и плодна земљишта, као и слободан пролаз по суви и
мору богоданом. Једно је друго питање сад, да ли ће се њи-
хова браћа из других српских покрајина са њима у каквој
невој мјери политички ујединити те каквим федеративним,
или инкорпоративним савезом, језгро, ако не и форму, старе
српске државе наново оживити. Сва је, бар, прилика да би
такво уређење по Европу нововољно било; а оно би у неко-
лико и тежило да гарантује слободу и самоуправу у другим
европским провинцијама Турске, па остале оне под сузерен-
ством Порте или не."

Гледстон својим државничким и видовитим оком задире
и поставља ново питање: шта ће бити од Сувог горштака цр-
ногорског, чељиног, честитог и побожног кад га залуће
талас нових идеја, изобиље живота и дуксуза? Ево шта о
том пише Гледстон: "Односно самих Црногораца постоји и
једно друго питање, и дубље и животије. Она суровост, па
и дивљаштво о коме је горе било ријечи код њих брзо иш-
чежава. А кад му и посљедњи траг нестане, питање је да ли
неће оцрнана простојдужност, истинитост, чистота, дубоко уса-
ђена побожност и ненадмашно јунаштво црногорског губити
од своје првашње снаге, и јасне и оштре контуре? И да ли
неће она по њих тако славна, а по нас тако вриједна и по-
учна слика ишчезнути и изгубити се у свјетлости општег дана?
За испитивање људске природе Питкерново острво представ-
љао је слику веома занимљиву и са тачке наравствене, и по
својој удаљености од обичног живота. То је био читав рај
не оног високог ума или културе, већ рај невиности и вр-
лине. Намножаванье људства на том острву изазове потребу
за већи простор, и оно се премести на острво Норфок, по-
што се т. ј. ово опростило својих заточеничких становника.
Само мјесто Норфок било је дивно, а услови за живот по-
вољни. Али организам не могаше издржати пресађивање, и
Питкернеци брзо утонуше у обичну масу људства. Да ли ће
то бити и са Црногорцима кад они добију у замјену: угод-
ност, изобиље, власт и задовољства и луксузе живота, за оно
чинично и витешко другованье са бијелом и невољом, за ону
негодљиву моћ са којом су они дорасли до тако несравњене
чврстоће? Ја на ово питање не могу одговорити. Црногорци
имају тврђе мишљење и гушћа живчана ткива. Но што се
ово илудје могло образovati у главој клими и њезним одно-
сима једнога Питкерна. И стога, нека би се они и показали

свише јаки за овај свијет, па остали оно што у ствари јесу
олабрана, племенита, царска раса."

Дакле, Адлфред Тенисон у стиховима, а Гледстон у прози
претставили су класичну Црну Гору и класичне Црногорце.
Али се Гледстон није зауставио на перу, но је, свише своју
љубав према Црној Гори посвједочио приликом ријешавања
политичке афере Плава и Гусиња. На берлинском конгресу
Плава и Гусиње припали су Црној Гори. Али Арнаути из сје-
верне Арбаније, тајно помогнути од Високе Порте и Аустро-
угарске, образовали су познату Арнаутску лигу, која се вој-
ничком снагом одупрла окупацији Плава и Гусиња од стране
Црногораца. Кад је на Новчињима претрпιο пораз војвода
Марко Миланов, дошло је у питање хоће ли Црна Гора ишта
добити од плавско-гусињске територије. Поводом тога, на-
стају дуги дипломатски преговори између потписница конгреса
и заинтересованих страна.

Тад се јавља велики пријатељ Црне Горе Гледстон, који
прекида са традиционалном политиком енглеских државника,
да се помаже Турска као природни бием против завојсач-
ких циљева Руси и њихових природних савезника балканских
Словена. У овоме дипломатском рату Гледстон отворено по-
маже Црну Гору да изађе на Јадран, те да Црногорци, са
морском обалом, добију економска плућа. Благодарећи свој-
ском заузимању Гледстона, Црна Гора добила је за Плава и
Гусиње Улицњ са околином. На тај начин Гледстон је пока-
зао дјелом велику љубав према Црној Гори, посвједочивши
јасно и отворено да све оно што је прије писао о њој, ни-
јесу биле голе фразе, него плод дугог размисљања о чин-
ницама и фактима једног великог ума и државника Велике
Британије, према историским дјелима на Балкану класичних
Црногораца.

Невесиньски устанак и његов политички значај на Балкану

Ако би се случајно запитао који Љуботинџанин или За-
гарчанин, на коме је мјесту отпочео устанак 1875 год., одго-
ворио би: покољем у Подгорици.

Перо Дрекаловић-Ивановић убије у вароши Подгорици
најбољега Подгоричанина Јусуф-агу Мучину.

Да би осветили свог Јусуф-агу подгорички Турци при-
хвате се оружја, и истог часа, по Подгорици побију око 15

шт. Љуботињана, Загарчана и других Црногораца. Перо Дрекаловић извршио је то убиство, да би опрао увријешену част својом братственику Марку Миланову, тадашњем командиру братаџијског. Догађај је овај изазвао врло затегнуте односе између Црне Горе и Турске и у мало што није дошло до крвавог разарања. Па и ако се одиграо подгорички покољ 5 октобра 1874 год., ипак би народ тога краја казао, да је ту пушка прва пушка. Народ тога краја тако тумачи, јер је тај догађај најбоље осјетио на својој кожи.

Кад би случајно наишли кроз Дабар у стадачком срезу, па запитали кога Дабранина, о рату српско-турском 1875—1878 г. и он би вам одговорио, да је баш ту, у Дабру, у Бијелом Потоку, пушка прва пушка. Тад би вам Дабранин испричао и овај догађај. Богат и угледан трговац из Стоца Мурјата Бехмен крене о Божићу 1874 год. у Дабар да наплати вересију. Два Ргубанина: Гаврило Муратовић и Радоје Мишановић запању Мурјата у Бијелом Потоку и убију га на мјесту. Овај догађај учини да 14 Ргубана на чеду са кнезом поткомским Јованом Џамбетом пребјегну у Црну Гору, на Грахово. И ако овај догађај није изазвао оружјани сукоб између турске војске и народа, и ако о њему нема никаквих службених података, па чак, и ако се десило на неколико мјесеци раније од почетка устанка, ипак га народ тога краја сматра као почетак устанка, јер се тај догађај добро урезао у његову душу.

Исто тако, кад би вас нанно пут на Површ невестињску и запитали народ тога краја, где је пушка прва невестињска пушка, свак би вам одговорио код Херцегових Вреда. Тада би вам такође испричали овај догађај. Харамбаша Перо Тунгуз-Расојевић дошао је са четом међу Површане, и окупно све истакнуте људе, прво у селу Колешку, затим у Сливљима, па најпослије у Ријеку код кућа Богочих. Његов долазак имао је задатак, да дигне народ тога краја на устанак. Али на посљедњем састанку не сложи се харамбаша са површким првацима и кнезовима. Док је харамбаша свом сином наваљивао на прваке да се дижу против Турака, они су то енергично одбијали. Харамбаша, ражљубен, скочи на ноге као рис, и ухвати се моментално за оружје.

Ту се кнезовима и првацима харамбаша зарече, да ће између њих и Турака ставити „крвав нож“ и приморати их да се дижу на оружје. Након тога нареди чети да се одмах креће, те сиђу у Ријеку и западну у засједу код Херцегова Вреда. Убрзо иза тога наиђе агај-барјактар из Гацка Ибрица Вукотић, Харамбаша Тунгуз сам изиђе на сред пута да сачека барјактара. Чим су се угледали, харамбаша и барјактар, онаге

из пушка један на другог. Барјактарова пушка не погоди харамбашу, али неустрашиво око харамбашино не превари, но погоди барјактара у десно раме. Барјактарев коњ упиљен од пуцања и дима, скочи у страну, коњаник се у седлу одржи, али ханџар из сломљене у рамену руке испусти. Харамбаша притрчи, уграби ханџар са земље, стави га у зубе, његовом руком ухвати коња за узду, а десном Ибрицу за прса, свали га са коња и посјече му главу његовим ханџарем.

И овај догађај који се одиграо на неколико дана, испред самог устанка, није изазвао оружјани сукоб између народа и турске војске, и ако га књаз Никола у својим мемоарима сматра за почетак устанка.

Годинна 1874 била је веома гладна у Херцеговини. У народу незадовољство било је велико. Незадовољни су били и муслимани и католици и православни. Да би то стање 1874 год. што јасније у Херцеговини представили, послужимо се са два извештаја државне аустријске архиве из Беча, упућена грофу Андриашу, аустро-угарском министру иностраних дјела. Први извештај упућен је из Сарајева 14 јануара 1874 г. под бројем 2 од генералног аустријског консула Теодоровића. У том се извештају помињу вијести да породица Ризванбеговића игра више какву улогу. Синови Алипашини су у државној служби. Иначе муслимани буге. Бегови знају да не могу повратити стару политичку моћ, па зато настоје само да што боље искористе османлиске чиновнике, знају да своју премож над хришћанима могу одржати само помоћу Турске, и с' тога су јој вјерни. Други извештај упућен из Мостара од аустријског консула Регине 12 јуна 1874 год. под бројем 57 каже за Дервиш-пашу, да је већ био у Босни за вријеме посљедњег рата са Црном Гором. Био је у то вријеме страшило за хришћане у Херцег-Босни. Излишно је говорити да је рђаво одјекнуло његово постављење за гувернера Босне код хришћана. Муслимани се насупрот радују да имају истомшљеника за ваљиду. Критикује стално мијењање гувернера, где треба да су искусни људи. Путевима започети треба да се доврше, и ако је утрошено много новца у њих. Критикује порезни систем који је неправедан, стара биједу и незадовољство. Приговара да се уклопи стари мутесариф Хасан-бег који штити православне, а да на његово мјесто дође Ризванпаша син Алипашин. У пркос незадовољства народа, не вјерују у револуцију. Муслимани жете Турску, али жете имати народног гувернера који би подсијчао на вријеме Алипашино. То ће им се испунити именованем Ризванпаше за ваљиду. Православни су подијељени у више странака, и у завади са католицима.

Дакле, из ова два службена извештаја, јасно се види стање у Херцеговини. Сви су вјерски елементи незадовољни.

Само у њиховом незадовољству разлика. Муслимани жале Турску, да би сачували своју премоћ над хришћанима, али траже да се врати доба Али-паше Ризванбеговића. Католици и православни незадовољни су из више разлога, а нарочито национално-вјерских. Али се разликују у томе, док католици траже себи помоћ и очекивају ослобођење од католичке Аустроје, докле православни упрли су своје погледе у слободно стијење Црне Горе. Али једини елеменат, у тим крајевима, који се стално борио кроз сва турска времена биле су чете херцеговачко-црногорске. Харамбаше црногорске и херцеговачке са својим четницима били су први национални борци. Нема једне битке, једног важног догађаја без њихова учешћа. У прва времена харамбаше и њихови четници били су готово сами Црногорци. Али се доцније то стање мијења, јер херцеговачке харамбаше и четници узимају првенство Црногорцима. На неколико година испред устанка чувене су биле херцеговачке харамбаше ове: Ристо Манојловић-Биједић са Меке Груде из кадилука белењског, погинуо на Граховцу 1858, Петко Ковачевић из Срђевића из Гацка објешен у Мостару 1865, Стеван Прдеклија из Никшићског поља, кога је убио под Војником његов четни друг Бошко Баровић подмићен од никшићских Турака, Филип Мандић из Дуглина из Гацка, кога је издајом убио у Јесенику Нушко Муљанин са браћевницима и др.

Тешка је била, окрутна, бездушна и сурова власт турска. Али национална светосавска нрква, гусле и хајдуци нијесу допуштали да српски народ клоне. Патио је, трипо је, свакојаке муке подносио, али се кријепио успоменама на његову стару славу и величину. Карађорђевић и Милошевић устанак у Србији, стално герилско ратовање црногорско-херцеговачко, а нарочито граховска битка, дали су духовне снаге и потстрека Невесињцима на дизање устанка.

Устанак су подигли и борбе водили искључиво православни Херцеговци. Муслимани херцеговачки били су на страни Турака, а католици, и ако су се први били побунили око Габеде, њихова је буна у самом свом зачетку угушена. Сви херцеговачки католици за вријеме цијелог устанка и ратова остали су неутрални у колико нијесу помагали Турску. Усташа католика нема међу херцеговачким усташима, ни један једини не може се наћи у бојевима усташко-турским, као у боју на Глувој Смокви, Муратовици, ударци на невенској касабји и низ крваву Дугу. Кад је ступила у рат службена Црна Гора онда се усташима придружио са нешто католика дум Иван Мусић. Али послје првог озбиљног похода црногорско-херцеговачке војске у Биштини разбијена се и та шака Мусићевић католика.

Испред самог устанка 1875 у Херцеговини биле су три чувене харамбаше: Стојан Ковачевић из Срђевића из Гацка, Драго Обреновић из Биограда из Невесиња и Перо Тунгуз-Расојевић из Сливња из Невесиња. Од како је харамбаша Стојан побјегао из мостарске куле 1872 забранено му је било од службене Црне Горе да четује по Херцеговини, те зато није могао учествовати у почетку Невесињског устанка. Харамбаша Драго Обреновић од мира закљученог између Црне Горе и Турске 1862 живио је мирно на Грахову, код својих браћевника, те и овај харамбаша наје учествовао при подизању устанка у Невесињу. Једини слободни харамбаша, у то доба, био је у Херцеговини Перо Тунгуз-Расојевић. За њега Ристо Прококовић у својој књизи: „Устанак у Херцеговини 1875“, на страни 137 пише: „Испред устанка, као и у самом почетку његовом, најактивнији харамбаша био је Перо Тунгуз“.

Харамбаша Тунгуз још раније радио је на дизању устанка у Невесињу. Његовим ранијим радом он је створио подесно земљиште у Невесињу за устанак. То је учињено на овај начин. Стари харамбаша Филип Мандић плијенио је стоку Бега Шатаре из Борча, из села Тообића. За ту крађу стоке убије Бего два Мандића у Кланцима на Моринама. По погибији харамбаше Филипа, освете на Шатарама остала је по традицијама хајдучким на харамбашу Тунгуза. Србин Ђоко Ђуђић из Порија аликовао је са муслиманком од породице Ђипа из Језера у Борчу. Да би му се зато муслимани борачки осветили, ухватиле га једног дана на превару, исијекли га на комаде и спалие у букви у планини Црњачу. За све је ово знао харамбаша Тунгуз. Зато, да би се за та сва свирепства осветио муслиманима борачким дође са четом на Морине. Преко својих јатака дознао је, да ће Бего Шатара са братом проћи преко Морина, те са четом запане у Катешким Гдавицама, дочека их и обадва посијече. Тор истог дана харамбаша Тунгуз посијече заплити Пурду Груду и баца га у јаму на Врховима. Заплити Пуро припадао је једној крвавој никшићској муслиманској породици, и био је страх и трепет у том крају. Не могући Турци ништа учинити харамбашини и његовој чети, који се пребацио пут мајке хајдучке, планине Самине, двије буљубаше из Борча: Муго Тановић и Омер Шесто ударе из освете на кућу харамбашина оца, старота Лазара, у селу Сливњама. Стари Лазар побјегне са два нејака сина: Божом и Крстом у Црну Гору, док се трећи син Ђоко нагазио у чети харамбашиној. Стари Лазар прво је био у Грахову код попа Богдана Зимоњића, а затим у Дробњачку. Том приликом буљубаше су му кућу разориле и све уништиле. Али се на овоме та освета муслиманска није завршила. Исто тако кивне турске власти на сјечу муслимана од стране харамбаше Тунгуза, пошљају из Мостара кркс-сердара Надзечинца, те повеже у ланце око 47

првих домаћина из Површи, који су окривљени као ускочки јатаци и спроведу их у Мостар, гдје их затворе у мостарску кулу. Ови народни прваци уз пут су бијени и мучени од златија, да је многи од њих у тамници платио главом, а тројина су умрли чим су се вратили својим кућама од задобивених удараца, и то: Тодор Мандић, Обрен Ђурић и Василиј Вучина.

Овај турски зулум, извршен над рајом 1873, изазвао је огорчење код народа у калдилуку невесињском. Од тог времена поједини виђенији људи и депутације иду на Петине да се жале књазу Николи на нештољиве турске зулуме.

То мучно стање у калдилуку, још се по рају погоршало, од како је харамбаша Перо Тунгуз, срушио велику џамију у Зовоме Долу, тако рећи најстарију турску задужбину у Горњој Херцеговини.

Година 1874 била је сасвим неродна. Али се ипак народ није дигао на оружје. То је предвидио и аустријски консул из Мостара, јављајући грофу Андрашију, овим ријечима: „У пркос незадовољства народа, не вјерује у револуцију.“ Те године и није могло доћи до устанка, пошто су хајдучко-ускочке чете херцеговачко-прноторске мировале. Боље рећи, три чувене харамбаше: Стојан Ковачевић, Драго Обреновић и Перо Тунгуз мировали су, јер су били спречени да четују по Херцеговини. Раја херцеговачка, и ако је стењала под великим притиском, па чак и говорила о устанку, ипак није имала смјелости запливати у људску крв. За такве догађаје само су били способни хајдучи, људи већ огрезли у људској крви. Нема буне ни устанка без проливене људске крви. Сви састани и разговори, ма каквих људи од гласа и утицаја, остају шуљбе приче, ако се не прелију и нагопе људском крвљу. Проливена љуцка крв набрекли је квасац свакоме добу и свакоме злу.

Године 1875 стање је у Херцеговини дрвкчије. Та година сасвим је добро понијела. По Херцеговини четовао је харамбаша Перо Тунгуз са четом од 25—30 друга. И ако је врло тешко сит народ покренути на устанак, ипак се он дигао. Кад су дошли у касабу невесињску Селим-паша, муте-сариф мостарски и капо-баша Вуко Шола, а доцније чланови цариградске делегације Хусејин-паша и Константин еф. обећањима, парамом и страхом, принудили су кнезове невесињске, да између себе протјерају Тунгуза са четом. Кад је изгледало да је све једно и помирило се са судбином, загрмио је гром из ведрца неба на Петној Пољани у Биштини.

У неколико тачака могу се свести главни разлици, зашто се кнезови нијесу хтјели дизати на устанак. Пашина обећања добро су била примљена од кнезова и других првака, да ће се привилегије с оне стране корисног друма протегнути и на њих. Те године љетина је добро родила, те народ

није био гладан, а с' тим је имао више помирљивог духа. А поврх свега, нијесу били сигурни у побједу. Црна Гора и Србија мале, Русија далеко, а њих једна шака људи. Ухватити се у коштак са сигом Турском царевином био је велики ризик. Није лако куће раскућити. Од једанпут све упропастити што се годинама зарађивало — није био лак посао!

Књаз Никола обраћао се службеној Русији и Србији и отуда добио негативан одговор. Није смио сам узгизити у рат против Турске као 1862 године, зато и ако је у почетку био расположен за устанак у последње доба био је против устанка у Херцеговини, пошто је вјероввао да му још подгесан политички моменат није дошао. Дакле устанак против Турске 1875 године покренули су неодговорни елементи — хајдучи и ускоци.

Док су народни прваци, кнезови и Господар овако мислили, харамбаша Тунгуз са друштвом сасвим је дрвкчије мислио. Прожет традицијама старих ускока и хајдука: Пивљанина Баја, барактара Лима, Ника од Ровина, Попушине Вука и других, имао је једини идеал, вјечиту борбу са Турцима за ослобођење српског народа.

Кнезови невесињски, по наговору Селим-паше, и других делегата, да би одржали у народу мир, протјерају између себе харамбашу Тунгуза. Ево шта каже Прококовић у својој књизи о устанку на страни 161: „Стари Јован Гутњ и Нико Стевановић узму са собом око 40 људи, те чету испрате до у планину Смирежницу, на границу столачког калдилука, да одатле сама настави пут у Попово.“

Чим се стари Гутњ са Стевановићем вратио натраг, и о томе послали извештај Селим-паши у Невесињу, харамбаша Тунгуз врати чету натраг у Невесиње. Оде право у Бишину на најпоузданије мјесто, на коме ће најбоље моћи Турке дочекати и побити. Ту је чету затекло јутро 23 јуна или по н. 5 јула.

Око 9 сати наићу кириџије Турци Подвелешти, а пред њима крамар Калинић. Хајдучи их пусте међу се, па их онда почну сијећи. Селам Подвележаца посијеку, а мало доцније убију и једног царског пандура, а од хајдука се само мало рани Крсто, брат харамбашин. Последње овог догађаја више није било мира између Селим-паше и кнезова. Паша је дубоко вјероввао, да га кнезови варају, зато јави преко ваљве сарајевског Порти у Цариград, да се православи народ у Херцеговини само оружјем може умирити. Из Цариграда стигло је наређење да се сила примијени, што је паша и послушао. На основи тога, што је овај догађај у Бишини изазвао оружани сукоб између турских регуларних трупа и народа у калдилуку невесињском, може се поуздано сматрати да је овај

догађу прва „Невесињска Пушка“. А да је то тако, документима-
товањемо са службеним турским документима.

Ево шта о томе пише 1875 год., јула 26 службени вила-
јетски лист „Босна“:

„Почеше насиља чинити те пресекоше пут водехи из-
међу Невесиња и Мостара, разбију туђа нађетавши караван
и отму недесет товара кафе, шећера и пиринца с' коњима
заједно и одведу у своја села и убију седам исламских кир-
лија и главе им осипјек, напану на заптијску тамо ходајућу
стражу и убију једног пандура и почну без зазора олгонити
стоку невесињског житељства. Пошто су се речени чиновници
о овоме увјерили, кренуо је тамошњи командант мирлива
Селим-паша војску и тај покрет на њих подјестује, те стоку
оставе и зликовци се натраг повуку. Овом су приликом на
редовну војску неколико пушача избацили, но ова хвала Богу,
није при том никаква губитка имала, нити је на овај нападај
одговорила.

Но, ово је увиђено, да ови на савјете не пристижу и да
мјере да се ствар без проливања крви сврши остају без ус-
пјеха, што су речени паша и ефендија увјеривши се да се
без силе не могу у покорност довести и вративши се јавили,
Мутесариф и командант на тегетраме овихех увиде, да ће
стрипљење имати шкљодљиве резултате, и у одговор на питање
дошавшим телеграмом од стране великог везира наређено је,
да се против зликоваца, пошто не примитше даване им са-
вјете, строге мјере предузму, да се војском њихова друштва
разатпају и њихови поглавари ухвате. Ова је заповијест неки
дан поднешена реченом мутесарифу и команданту. У суботу
12 ов. мјес. кренуо се из Невесиња речени Селим-паша, а из
кланица Дабра кајмекан Вели бег, бимбаша Бесим еф. Шћин-
бег, а из Билеће бимбаша Селим еф. и т. д. и т. д.“

Ево шта о томе пише на страни 6 у својој књизи: „Из
последњих дана турског господства у Босни“ турски делегат
Кечет:

„За вријеме ових неплодних преговора у логору усташа
као гром из ведра неба стиже вијест да је једна хришћанска
наоружана разбојничка банда у Бишини близу Невесиња о-
пљачкада трговачки караван из Мостара, и да је том прили-
ком убила седам муслиманана-кирлија. Ко је смислио овај
гнусан напад на скроз невинне људе, није се могло сазнати,
на сваки начин дјело је одавамо одлучну намјеру покретања,
да се ствар устанка покжуре. Константин еф. брзојавио је у
Сарајево да је копка пага, те продужене преговора нема
сврхце, јер од сад само сила може одлучивати. Вијест о овом
згражајућем нападу силно је узарујала цијелу покрајину. Кон-
зули су код Дервиш-паше учинили кораке да се мир, ком у
земљи пријети опасност, успостави и обезбјеђи.“

Ево шта о томе догађају у Бишини пише Г. Слободан
Јовановић у првој књизи: „Влада Милана Обреновића“ на
стр. 242, по извјештају од 2 септембра 1875 г. српског по-
сланика у Паризу, упућеног влади у Београду:

„У јулу плануо је херцеговачки устанак. Тај догађај од
европског значаја, који ће имати за нас судбоносних после-
дица, затекао нас је усред изборне борбе, са једном слабо
пословном владом. Припреман из раније од црногорских, а
како нагледа и од аустријских подстрекача, херцеговачки ус-
танак имао је за непосредан повод зулуме које су чинили
закупци пореза и њихови пандури. Вреће у народу осећало
се још од 1874 г. али до оружаног сукоба дошло је тек по-
четком јула 1875 г. Тада на путу Мостар—Невесиње једна
хајдучка чета побјела је Турке кирлије и опљачкала њихове
товаре.“

Сличним овим извјештајима су и они руског консула
Јастребова, аустријског Васића и других консула из Мостара
својим владама.

На тај начин 23 јуна (или п. н. 5 јула) 1875 године у
Бишини, на Ретној Пољани, пуцка је чувена „Невесињска
Пушка“ из руку харамбаше Пера Тунгуза-Расојевића и ње-
гове чете и подига Невесињски Устанак чије су политичке
последнице од европског значаја.

Као што се јасно види Невесињски Устанак покренут је
од ускока и хајдука херцеговачких, тих неодговорних чини-
оца, али он је по својој суштини плод свих умно-политичких на-
пора владица и господара нетињских, свих народних покрета цр-
ногорско-херцеговачко-брдских, свих окршаја, бојева и битака
на земљишту старе Ц. Горе, селморо Брда и херцеговачких
племена, како оних побједоносних над непријатељем тако и
оних поражавајућих. То је врхунац напора, мука и жртва
читавих нараштаја, свих смјелих герилских акција и поду-
хвата свих честитих и националних елемената тих каменитих
класичних српских брда и планина. То је национално рево-
лционарни најмушкији и најснажнији замах и подвиг гор-
штак црногорско-херцеговачких за своје национално осло-
бођење и уједињење и за политичко прогонство Турака зу-
думћара и варвара са Балкана у њихову ранију колијевку
Магу Азину.

Невесињски устанак одмах је обухватио све крајеве у
кадилуку невесињском у којима су живјели у компактним
масама Срби православни. Али Срби Невесиња измијешани
са муслиманима, а нарочито у оним мјестима гдје су били у
знатно мањини као у Вали Борачкој, у пољу невесињском
између планина Првања и Велижи у касди невесињској и у
Подвележу, нијесу се сви могли дићи на оружје. Притиснути
од својих муслиманских комшија Срби Невесињци, у тим мје-
стима морали су мировати.

Невесиньски устанак брзо се проширио и на друге херцеговачке кадилуке. И он би као и други народни устанци из своје средине нашао и истакао свога вођу. Но књаз Никола, чим је устанак ухватио маха, и ако је био приморан од службене Русије и Србије да буде против њега, сад кад се покренуо, требао га је помоћи и политички искористити. Међу херцеговачке усташе Књаз је послао чевског командира Пека Павловића да он устанком управља. То је Књаз учинио из више разлога, прво што је командир Пеко добро познавао земљиште Херцеговине као и саме Херцеговце као дугогодишњи харамбаша, затим Књаз није имао, из личног искуства, повјерење у прваке усташке, но је све узде устанка држао у својим рукама преко командира Пека као главнокомандујућег и војводе Петра Вукотића, који се налазио на граници, час на Грахову, а час у Бањанима. Уз командира Пека Павловића Књаз је послао велики број Црногораца т. з. „јајоша“ да помажу Невесиньски устанак да га Турска не би у самом почетку војнички углушила, или да се у њ не би умјешала Аустрија и тим га искористила у своје политичке сврхе. Готово годину дана херцеговачки усташци помогли су „јајошима“ црногорским борили су се са регуларним турским трупама и башибозуком по Херцеговини, док службена Ц. Гора и Србија нијесу ступиле у рат против Турске. Поред мањих окршаја усташци су имали и неколико знатних бојева као удар на Невесиньску касабу, бојеви по Дузи крвавој, бој на Глувој Смокви и бој на Муратовици.

Невесиньски устанак назавао је рат од 1876—1878 године који је дао Русима, Србијанцима, Црногорцима и Румунима и побједа и мањих појединачних неуспјеха над Турцима. Политичке последице овог устанка по ријечима господина Слободана Јовановића од европског су значаја. Нарочито су се те политичке последице одиграле на Балкану. Ни Карађорђеви, ни Милошеви устанак нити Хаџи-Проданова буна српско питање нијесу изнијели на бечки конгрес 1815 год. који се базирао на принципу легитимности и третирао Србе — усташе — као одметнике који се буне против свога законитог господара-султана. Први пут, након пропасти српских самосталних држава, српско питање изнето је на ријешање пред вјором великих сила на берлинском конгресу 1878 године. И ако овај конгрес није одговорио ни жељама, ни праву, ни подношеним жртвама српског народа, он је ипак ударио јак и сигуран темељ ослобођењу свих балканских Словена и других несловенских народа испод турске власти. На берлинском конгресу Србији је признат политички суверенитет, проширена је територијално на четири округа и спустила се на домак вардарске долине; Црној Гори признат је политички суверенитет, од оних сила које то до тада нијесу учиниле и знатно се територијално проши-

рила; на вратима самог Цариграда створена је вазална Бугарска са источном Румелијом; Босна и Херцеговина окупирани су од стране Аустро-Угарске, а Румунија и Грчка добиле су своју независност. Од турског царства у Европи остала је Тракија, Македонија, Арабија и Јужна Србија са Санџаком. Ето тако мали простор остао је од турског царства, које је некад обухватало, цео Балкан и средњу Европу.

Прије Невесиньског Устанка, кад се год појавио подесан политички моменат, постављале су се на Балкану политичке сфере интереса, руска на истоку, која је у главном обухватала Бугаре, и аустриска на западу, која је окружавала Србе. Са стварањем политичког стања на Балкану послје Невесиньског Устанка и берлинског конгреса одстранена је политичка двоја Балкана између Русије и Аустрије и поставило се на дневни ред питање, да се Турци из Европе политички протерају, а на мјесто њих за господаре потлачени народи ослобођени и уједињени са својим слободним народним државама. Ето то су политичке последице Невесиньског Устанка и његов значај на Балкану и у Европи.

Улога књаза Николе од почетка Невесиньског устанка до ступања службе Ц. Горе у рат

Почетком маја 1874 год. постављен је за вагију босанско-херцеговачког мушир Ибрахим Дервиш паша. Дотадашњи вагија Мехмед Акиф паша постављен је за претсједника државног вијећа у Стамбулу. Још раније Ибрахим Дервиш паша одликовао се у ратовима против Ц. Горе. Био је њен крвни непријатељ. Чим је сизни Дервиш сии на вилајетску столицу, повјерљиви турски делегат Кечет поднио му је слиједћи реферат: „Прије доласка мота насљедника у службу, поднио сам му пошљедну преписку претходника Мустафе Асим-паше и Мехмед Акиф паше с књазом Николом. У тој преписци радило се о закључку конвенције, која је рјешавала свих пограничних спорова упућивала једном мјешовитом ад нос повјеренству у Никшић и Билећу на безодвајачан по-ступак. Дервиш-паша са презиром посмјехнуо се мом саопштењу, па онда рече: „Ја имам сасвим друга средства да свршим са Карадаг-џаурима“. Ја му не рекох ни ријечи више, него склопих списе и однесох у архиву.“³⁾

³⁾ Из пошљених дана турског господства у Босни“ од дра Кечета.

Године 1874 пребјегну у Ц. Гору истакнутији људи из народа, и то из кадилука невесинског, билењског, столачког и гатачког. За све то Дервиш-паша ни да престо мрдне, и тек кад је књаз Никола преко грофа Инђијева Високој Порти ствар представио, и кад је затражио слободан повратак бјегунцима, онда је босански вајлија одговорио везиру да се то бјегство има приписати искључиво роварењу руских и црногорских агената. Истодобно Порта је доставила сјијелете вајлији: „Порта је у намјери да избјегне сваки сукоб са Ц. Гором и да се с њалима, који се кући враћаше, зајамчи потпуна амнестија и свака законска одбрана у будућности.“¹⁾

У прољеће 1875 год. Франца Јосип посетио је Далмацију. По Султановој наредби Ибрахим Дервиш-паша са војничком свитом отишао је у Дубровник да Њ. В. тамо поздравља. Као султанов изасланик вајлија је примљен са свима почастима које му припадају.

При повратку из Дубровника сав је био сретан на дочеку царевом. Пролазећи кроз Херцеговину, уз пут се свуда хвалио са својим јунаштвом, говорећи отворено да ће Карадаг-џаури његову јаку десницу, ако је Аглахова воља, ускоро осјетити. И са таквим се хвалисањем вратио у Сарајево.²⁾

Ускоро иза овога пута Ибрахим Дервиш-паше, из Стамбола стигли су у Сарајево Константин ефендија и бригадир Хусејин-паша, да као турски делегати код црногорске комисије за разграничење наставе још 1869 год. прекинути рад. Дервиш паша као закљети непријатељ Ц. Горе радио је да одврати делегате од даљег пута, и да комисија за разграничење не настави прекинути рад. Истог дана послали су турски делегати извјештај великом везиру Есад-паши о дешковицама које им ствара Ибрахим Дервиш-паша као непомирљиви непријатељ Црне Горе.

Да би се устанак у Невесинју угушио, покренут сјечом Турака на Ђетној Пољани у Бишини и код Херцегова Врела, и сам је Ибрахим Дервиш-паша ишао у Херцеговину. Али, на лицу мјеста, ништа није могао да постигне. Чувши књаз за допазак сињог Дервиш-паше међу Херцеговце, побиоа се за угушење устанка, те да би га одржао у снази одобрио је командирју чевском Пеку Павловићу да оде међу устапе. Тако исто одобрио је да из сваког црногорског батаљона ускочи међу устапе херцеговачке по неколико момака, тако званих „јајаша“. Истовремено у првој половини мјесеца августа 1875 год. књаз је послао на Грахово свога таста војводу Петра Вукотића, да олатле, потајно, у име његово управља устанком у Херцеговини.

1) „Из пошљених дана турског господства у Босни“ од Кечета.
2) Ibid.

И силни Ибрахим Дервиш-паша не могући угушити устанак, од Велике Порте буде смињен, а на његово мјесто именује се Мехмед Ханди-паша за везира босанско-херцеговачког. Али ни новопостављени вајлија Мехмед Ханди-паша није био боље среће од свога претходника у угушавању устанка. Покренут устанак у Невесинју ширио се све даље. Његово ширење негде је ишло брзо, а негде споро, да је требало и силу употребити да се народ дигне на оружје. Оклијевање на устанак нарочито се испољило у једном дијелу гатачког кадилука и у нахијама зубачкој, крушевској и суторинској. Ове нахије, насељене искључиво православним елементом, устезале су се да се прикључе Невесинцима, јер им је устанак изгледао и сувише смион. Иза пораза Црне Горе 1862 год. ове наведене нахије са нахијама пивском и бањском добиле су велике привилегије од Високе Порте, какве је ригетко који народ тада уживао. Сигте и задовољење нијесу хтијеле да се дижу на оружје против султана у друштву са Црногорцима, и зато горку чашу испили. Добивши од Високе Порте привилегије нијесу вољни били олако их изгубити. Како је тешко ишло са дизањем устанка у тим крајевима, јасно доказује писмо командира чевског Пека Павловића упућеног првог септембра 1875 г. војводи Петру Вукотићу на Грахову које гласи: „Ја сам радио све што сам боље могао, али међу Крушевчанима и Зушцима не може се без силе ништа учинити.

Чуо сам да ћете ми послати триста момака. Кад дођу ти соколови, надам се, да ћу моћи оне потурити у ред довести.

Снаго Асановић видио и чуо је све што је и како је. Препоручио сам, да Вам све исприча. Вуле Спаић није за никакво главрство јер сије раздор. Тривко Вукаловић, Томо Томашевић искрено су претннули и чине све што је могуће.

У Шуми Површи и Бобанима још се није предао нико, осим четири-пет познатих несретника. Како ми пошљајете помоћ, радићу да „промућим“ до Попова и Габеле.

Наурио сам поналити многа села по Шуми и Површи, зато да им не би дошла воља да се предаду. Јавите ми, дали то одобравате, јер се не могу ријешити да то радим“).

За везирства Мехмед Ханди-паше биле су три главне битке између устапа и црногорских јајаша с једне стране, и Турака са друге, и то: удар на Касабу невесинску, бој на Главој Смокви и бој на Муратовици. Турска војска, углавном, долазила је морем, и на суво се искрцавала у Клек. Да би командир Пеко то искрцавање спријечио, пође са војском у том правцу. На Главој Смокви 18 јануара 1876 године судари се са Турцима. Војска турска буде сузобијена у тврђа-

1) „Споменица о херцеговачком устанку“ страна 127.

вицу Дријен, а један дио Турака побјегне у варош Требинје. У овој битци погине војвода Бањски Максим Баћевић. Истом војводи био је 23 јануара сировод у Дубровнику и на челу сировода, у гаџа униформи, био је консул руски Јонин. Овај је сировод претворен у народну манифестацију за устанак и слободу Босне и Херцеговине. Али пред навалом појачаних турских трупа Пеко се морао повући. Везир босанско-херцеговачки Мехмед Хамди-паша није кљонуо духом, но је поново спремио нов напад на усташе. Издао је убрзо наређење Шефкет-паша да с војском прође кроз Пиву и снабдије са тајном и муницијом Никшић. Шефкет-паша поведе око 8000 регуларне војске да изврши дато наређење. На Муратовици га дочекају усташа и јајоши и тако потуку, да је морао са остатком војске да бјежи натраг у Гацко. Том приликом погинуо је пивски првак Вуле Хапић. Три ове битке: удар на невесињску Касабу, бој на Гривој Смокви и битка на Муратовици, одјекнуле су широм Европе, а нарочито у Русији код панслависта у корист усташа. Сад је Високој Порти било јасно да се не може лако устанак угушити. Због турског по-раза на Муратовици смињен је с пожојаја валије Мехмед Хамди-паша, а на његово мјесто постављен је Реуф-паша, син витешког мушира Церкез Абди-паше.

У то доба у турском царству било је врло тешко, како прилике политичке, тако и стање економско. Турске благајне биле су тако рећи празне, а угушење устанка тражило је много пара. Али устанак је било тешко угушити. Четиричко терилско ратовање, незгодно географско земљиште, а да Турци потраже усташе чак у Бањанима и даље до црногорске границе, бојали су се интервенције Ц. Горе и преко њеширег политичког запшета, што је тада радо Турска избегавала. Јака зима са кишима, вјетром и снијежним наметима, без икаквих заклона за војску, без добрих путева, недовољно војске ненавикнуте на климу и невјеште за војне операције по Херцеговини, тешко снабдевање са храном како оперативне војске тако исто и појединих утврђења и вароши.

Ето такво је стање било у децембру 1875 и почетком 1876 год. код Турака.

Стање усташа било је такођер тешко. Све српско ста-новништво од Суторине до Метковића пребјегло је у Дубров-ник и Слано, а становништво из невесињског, гагачког, би-лећког и Љубинског кадилука и један дио Сточана склонио се у Бањане, Грахово и Ц. Гору.

Херцеговци који су нашли склоништа на територији ау-стриској, њихове породице, као помоћ од аустријске владе добијале су дневно по 10 новчића. Народ је тај спавао по магацинима, стрџама и под отвореним небом. Херцеговци пребјегли на територију црногорску и у потранична херце-

говачка племена, било их је око 100.000 душа, нашли су за-клона по кућама, појатама, пехинама, а они са великим ма-лом склонили су се по планинама. Домаћи Црногорци као што су дијетили са овим избеглицима херцеговачким огртач и простирач, тако су исто са њима дијетили и посљедња заго-рај хљеба. Доцније, кад је почела стицати помоћ из Русије, давала се редовно народу. Најтеже је било за овај народ издржати кад су се међу њих појавиле разне болести. Без доктора, без њега, без хигијенских станова и икаквих удо-бности, смијешани у гомилама у Кривој Јели и другим мје-стима, овај је народ издржао надчовјечанске напоре. У овим критичним моментима, кад је на хиљаде гробова остало по долинама црногорско-херцеговачких планина, томе је народу указао велику помоћ Рус Атанасије Васиљев. Али здрава и национално сирова природа херцеговачког сељака све је ове муке подносила, надајући се ослобођењу од Турака и приса-једињењу слободној Ц. Гори.

Док је овако стање било међу нејачи и збјеговима хер-цеговачких избеглица, усташ херцеговачки добро се држао. Са пушком у руци, несаломљивог духа, а у друштву, прека-љеног у ратовима, свога брата Црногорца, прекакао је као вук из планине у планину, са друма на друм, из кланца у кланац, из бусије у бусију, тукао Турке, отимао им комору и држао у онсади турске тврђаве и вароши. И док се хер-цеговачки сељак на свој начин борио широм Херцеговине за слободу свога огњишта, било је народа који су се склонили у Рисан и друга мјеста, тамо трговали и богатали се.

Сви истакнутији прваци херцеговачки били су за Ц. Гору. У томе су изузетак чинили: Мићо Љубићбратић, Алекса Јак-шић, архимандрит Дуцић, војвода Жарко Љбешевић, Стеван Зимоњић и други. Љубићбратић највише се тада налазио у Дубровнику у друштву Монтеверде, Грујића, Руса Божидара Веселовског и нераздвојне пријатељице Холаићанке Јохане Паулус. Марта мјесеца 1876 год. Љубићбратић је са Холаићанком и још са неколика друга ухваћен у Имотском, спроведен и интерниран од аустријских власти у Линцу. Ови горе наведени противници књаза Николе интрипирали су и зава-ђали су. Они су имали утицаја и на многе остале главаре херцеговачке. То се најбоље види из писма војводе Петра Вукотића од 7 јануара 1876 год. упућеног командниру Петру Павловићу и осталим главарима херцеговачким, а које гласи: „Примли смо ваше писмо и разумјели како су Турци оти-шли за тани и вринули се у Требиње. Како неће Турци про-ћи, кад ви неки главари остављате војску, а мотате се по Дубровнику? То је жалосно чути мене и свакоме ко мисли добро јадноме народу херцеговачком, али гледајте посад, оно што је могуће учинити, те не упуштите. Ако устраје међу

стале Турску више пара и крви него што врели, али би султану био врло захвалан ако би му одобрно одговарајућу цеговачких бјегунаца. Ако би скромни захтеви уважени били, Књаз би зајамчио да ће се сви херцеговачки бјегунци за о-сам дана вратити својим кућама наравно у препоставци да ће се обавити потпуна амнестија, а реформе које су пред цијелом Европом обећане у дјело привести.¹⁾

Дакле, оваке је услове Књаза Црне Горе донио са собом доктор Кечет вајни херцеговачком Али-паша који их је спровео са повољним мишљењем Високој Порти. Још раније Висока Порта била је расположена да учини извјесне територијалне концесије Књазу, али не онолико колико је Књаз тражио доцније преко доктора Кечета. Колико је Висока Порта била вољна уступити земљишта Црној Гори, најбоље се може закључити из писма књаза Николе, кад пише о Константину ефемдији, турском делегату црногорске комисије за разграничавање. То је писмо писано 13. децембра 1875 г., а упућено је војводи Петру Вукотићу на Грахово: — Коста ефемдија пошао је у Цариград, гледао се с Јонином,²⁾ кумио га је, да га научи што ће и да ме склопи да ово умирим и питао га бих ли се на то склоно, кад би Турска признала независност Црне Горе и кад би ми се дала граница Морачом и да нам се даде Спич. Он му је одговорио да је то мадо.³⁾

Услове књаза Николе поматао је у Стамболу гроф Игњатијев код министра иностраних дјела Рашид-паше. Али посланик аустроугарски гроф Зичи квардио је свим силама да се услови Књажеви приме, јер Аустрија није жељела да се Црна Гора оснажи. Поред интрига на Високој Порти грофа Зичија, и младотурска странка са њеним шефом Митад-пашом била је против услова Књажевих. Под оваквим околностима Рашид-паша бојао се да га не оптуже његови противници султану као слабог патриоту, ако пристане на услове Књаза Црне Горе за угушење устанка у Херцеговини. Да би се Рашид-паша извукао из тешке ситуације, чувена нота грофа Анпрашија, предана Високој Порти 2 фебруара 1876 год. дошла је њему као поручена.

Одбијајући услове за мир, Висока Порта отишла је тако далеко, да је у свом одговору обишла Црну Гору и понудила преко вајне херцеговачког Али-паше барону Родиху, гувернеру Далмације, посредовање између раје и Турске за угушење устанка.

¹⁾ Из пошлених дана тур. господства у Босни⁴⁾ од Кечета.

²⁾ Јонин се знао руски консул у Дубровнику.

³⁾ Споменута о хер. устанку 1875 год. стр. 131.

Барон Родих, помоћнут од стране Књаза Николе састао се са неким херцеговачким правцима на Суторини да претовара о миру. Аустро-угарска дипломатија, исто као и руска, у погледу рата била је подијељена у два табора, и то на странку помирљиву која је радила да се постигне мир између Турске и усташа, и на странку ратну која је тежила да се рат продужи, не би ли из тога извукли какву корист за своју земљу. Помирљива странка аустро-угарске дипломатије приликом суторинског састанка, да би успела у измирењу усташа са Турцима, да би неке прваке одвојила од Црне Горе и поцијепала их између себе, просудила је новац и почела их куповати преко својих људи Вука Врчевића и канетана Лазаревића. Том су се приликом продали Аустрији ови правци: Томо Томашевић, архимандрит Миленгије Перовић и Јевто Бјелобрк.

Састанак на Суторини није имао резултата. Кључеви од устанка нијесу били у рукама Аустрије, већ Црне Горе. Књаз Никола имао је душе и животе херцеговачког народа, а никако гроф Андраши или барон Родих. Дипломатија турска то није знала, зато је и рат толико скупо платила.

У априлу мјесецу 1876 год. маса фанатизованог муслиманског свијета код Бејаз Куле у Солуну убила је француског и њемачког конзула. Услед овог догађаја дошао је за великог везира шеф младотурске странке Митад-паша, а за министра војног ратоборни Хусејин Авни-паша, а Рушид-паша остао је и даље као министар иностраних дјела.

Године 1876, 30 маја, насилно је макнут са пријестола султан Абдул Азис, а остављен за султана Абдул Хамид II. Значајна промјена на турском пријестолу обилежавала је да ратна странка све више осваја у Стамболу. Натле промјене у турској пријестоници убрзо су имале свога дјелства и на ратништу херцеговачком. Муктар-паша пошто је са војском прошао кланац Дугу, снабдио Никшић са храном, вратио се натраг у Мостар и оптужио Црну Гору Високој Порти, да међу усташима херцеговачким има око 7000 Црногораца под оружјем. Одмах иза тога 25 јуна 1876 године одржан је у Мостару ратни савјет под предсједништвом Муктаревим о спремању ратног плана против Црне Горе. Под оваквим политичким приликама и под неописаним олушљавањем народа у Србији и Црној Гори за рат, службене су владје понустиле, и након закључења уговора, неискреног са обадије стране, Црна Гора обавила је рат Турској првог јула 1876 године, а затим одмах и Србија.

Бој у Бишини 1876 године

Док је 1862 године један мали дио Херцеговине устао на оружје у помоћ Црногорцима, Невесињски устанак дигао је против Турске сву горњу православу Херцеговину и један дио јужне, насељене православнома, а поврх тога и два округа у Босни: бањалучки и бихаћки. Тако исто дигла су оружје на Турке и понека мјеста преко турске границе у Херцеговини, пошто није успио упуштити устанак, као и његови претходници, стално је онтужињао Ц. Гору Цариграду, како шаље своје војнике у помоћ херцеговачким побуњеницима. Пошто је Муктар-паша с војском пробио кланц Дугу и снаблио Никшић ханом, вратио се у Мостар и 12 јуна 1876 год. одржао ратни савјет о стварању операционог ратног плана против Ц. Горе. Од преговора о миру између Књаза и Високе Порте није било ништа, јер су се завршили коначним размимолажењем у Суторини. Услед кривавог солунског догађаја дошао је за великог везира шеф младотурске странке Митад-паша, а за министра војног ратоборни Хусејин Авни-паша. Новонастављени турски кабинет био је ратоборан. Јавно мњење у Србији и Црној Гори било је листов за објаву рата Турској, у чему су их помагали панслависти и њихова штампа у Русији. Поред панслависта било је у Русији расположених за рат и дипломата, и државника, и угледних војних личности, изузев јаке германофилске партије у двору и около њега и у војно-дипломатским круговима, који су били против рата¹⁾ Исто тако било је навјесних војно-политичких личности расположених за рат против Турске и у Аустрији²⁾. Под оваквим политичким околностима Књаз је објавио Турској рат 20 јуна 1876 год. Своју је војску Књаз распоредио у два фронта: јужни фронт, према Албанији, под командом војводе попа Илије Пламенца, Божа Петровића-Његоша и Марка Миљанова, и сјеверни фронт у Херцеговини, према Мостару, под командом лично Књажевом и његовог таста војводе Петра Вукотића. За главне помоћнике Књаза је узео војводе Пека Павловића, Станка Радољића, сердара Јола Пилетића, сенатора Баја Бошковића и др. За зборно мјесто сјеверне војске Књаз је изабрао Црни Кук у Бањанима. Изувезши битку на Граховцу, ово је први пут да Црногорци полазе у рат као војска, под командом свога господара, изван граница старе Црне Горе. Истог дана кад је прочитана ратна прокламација на Цетину, Књаз се кренуо

са црногорским батаљонима у правцу Херцеговине. Прву је ноћ заночио у Изварима у Цуцама, други је конач са војском учинио на Грахову пољу, а трећи на Велимљу. Одатле се премјестио на Црни Кук, на ком се мјесту спојила црногорска војска са херцеговачким усташима, где се и херцеговачка организирала по систему тадашње организације црногорске војске.

При давању војничких чинова Херцеговцима Књаз је био непристрасан, јер од Планинице па до Метковића и Иван Планине ниједној херцеговачкој чети није постављен за старешину Црногорац. Све војничке чинове издиглио је самим Херцеговцима, тако да о каквој старо-црногорској превасти не може бити ни ријечи. — Али Књаз је био неправедан у давању главарства појединим Херцеговцима, истичући једне и запостављајући друге. Као што службена Црна Гора није имала повјерења у почетку устанка у Невесињу ни у једној херцеговачкој првака, те им је послала за главнокомандујућег чевског командира Пека Павловића, тако исто Књаз није имао повјерења ни приликом давања главарства у поједине херцеговачке прваке. Многе заслужне јунаке и народне прваке Књаз је запоставио, као и три највећа херцеговачка јунака, три харамбаше: Стојана Ковачевића, Драга Обренова и Пера Тунгуза-Расојевића, који су стекли јуначки глас захваљујући једино својим витешким мишицама. А за војводе, командире, подкомандире и остале чинове народне херцеговачке војске Књаз је производио просте сељацима. Многи турске јуваше, коцобаше, пандуре и чланове меџлиса. Многи од ових људи показао се достојан подаренот чина, а многи су и подбацили. Као један од главних разлога који су Књаза руководили да овако поступи био је и тај, што је Књаз, као и сваки самодржац више волио ауторитете које он ствара, него оне који су се сами створили благодарећи својим урфеним особинама.

Војводе, командире, поткомандире у цијелој Херцеговини, прије и после је Црног Кука, били су ови:

1) Војводе: Новица Церовић од Дробњака, Лазар Социца од Пиве, Симо Баћевић од Бањана, Анто Даковић од Грахова, Богдан Зимовић од Гајца, Петар Радовић од Невесиња, Јован Цамбета од Дабра, Глигор Милићевић од Биље, Тришко Вукаловић од Зубаца и дум Иван Мусић од Шуме и Попова;

2) Командире: Митар Ђоровић од језерско-шаранског батаљона, Грубан Церовић од дробњачког, Јевто Милетин Никшић од жуписког, Бабо Милуновић од рудинско-трепањког, Вилак Копривица од бањског, Вико Радојичић од жуписко-пивског, Миро Гаовић од планино-пивског, Токо Вишњић од горњо-татачког, Никола Гргур од доњо-татачког, Тривко

¹⁾ Вада Милана Обреновића, књига прва стр. 294 Слобогана Јовановића.

²⁾ Ibidem стр. 251.

Бува од дррљо-невесињског (а послје његове погоније у Дузи Бошко Гузина), Кико Стевановић од доњо-невесињског, Никола Вујовић и Шћепан Папнћ од завоћког, Томо Томашевић од зубачког, Митар Мерћен (до пада Бара, а послје Арсен Мискин) од шумског, Перо Муратовић од дабарског и Никола Ковачевић од граховског;

3) Поткомандири: Раде Кнежевић од језеро-шаранског, Шоло Шћепановић од дробњачког, Милош Боровић од жулског, Машан Николић од рудинско-трепачког, Сава Петровић од бањског, Спасоје Гломазић од жулско-пивског, Лука Голдија од планино-пивског, поп Глигор Старовић од доњо-тагачког, Јован Гутнћ и Васо Бува од невесињског, Видак Анђегић од завоћког, Томо Деретић од зубачког, Шћепан Павић од дабарског, Сава Куржовић од шумског, Стеван Багетић од граховског, Јован Зеков Огњеновић од бањског и агај-барјактор над цијетом Херцеговином Јовица Зиројевић из Невесиња.¹⁾

У црногорску војску био је дошао и приличан број добровољца из Боке, и Књаз је од њих образовао бокешке чете и поставио им за командира свог даљњег рођака Шака Петровића. Али доцније на интервенцију Аустрије добровољци бокешки морали су се распустити. На Црноме Куку, по војводи Гавру Вуковићу, било је 18.000 војника.²⁾ Али генерал-штабни аустријски официр Јосип Шен пишћи о стању црногорско-херцеговачке војске каже слиједече: „Прн покрету са Цетина на дан 2 јуна „сјеверна армија“ била јака 7—8000 људи; до границе и маго даље по прелазу ове, армија је порасла до 22.000 бораца.“³⁾

На Црном Куку Књаз је војску подијелио у три правца: војводу Пека Павловића са 5.000 војника послао је пут Клека, да ту спречава искрцавање турској војсци; командира Грубана Церовића са Дробњанима и Невесињцима послао је у Студени Поток против Селим-паше, а лично Књаз са остатком војске кренуо се преко Гацка и Невесиња у правцу Мостара. И овом приликом Књаз се показао вјешт политичар, мада неiskusан војник. Знао је укрити наступање своје војске, те заварати траг турским мјеродавним факторима.⁴⁾ То је учинио на тај начин, што је благовремено лансирао вијест преко руске и стране штампе да жели што брже спајати

¹⁾ Данило Тугић-Перовић, Ојлек Невесињске Пугке 1877 г. стр. 66.
²⁾ Рат 1876 год. Црне Горе са Турском, стр. 4. (Мозоари војводе Га-вра Вуковића).

³⁾ Јосип Шен: „Вођење рата и тактика Црногораца“.

⁴⁾ Наволи Гончевића да је Висока Порта дипломатски обманула од Књаза да ће Ц. Гора у рату остати неутрална, те да је за то Муктар паша упутио војску на дринско вјеште, потпуно су негачни и бесмислени, а вјероватно и твдацинозни.

црногорске и србијанске војске у Санџаку. Турски војнички и политички кругови овом су повјерљиви, зато је одмах по објави рата Муктар паша кренуо са војском из Мостара преко Цетинча у правцу Санџака, мјесто да пође преко Гацка на Црну Гору.

Ако бисмо се запитали зашто Књаз није правно главну офанзиву у Санџаку, био би одговор: прво, није могао тамо бацити сву своју војничку силу кад се дигла на оружје сва горња Херцеговина и један дио јужне од које је Књаз релативно добар дио своје војске, те га је народ тих крајева очекивао као свог спасиоца; друго, није смио оставити кланац Дугу и тврђаву Никшић за дејима: треће, настојавања пуковника Темсја, аустро-угарског изасланика, да Књаз промијени правац ратних операција и да се не спушта у доњи ток Неретве нити да предузима офанзиву у Санџаку, ипак имала су извјесног дјелства, јер Књаз, хтио не хтио, морао се повијати према Аустрији, јер кад би му она затворила пристаништа Дубровник, Рисан и Котор, гдје је тада Црногорцима искрцавано оружје, муниција, жито и храна, Црна Гора не би могла водити рат са Турском нити издржавати на хиљаде херцеговачких породица: и четврто, није се ни Књазу лично хитало да по Санџаку започне бојеве, гдје је народ остао и даље послушна раја, са незнатним изузетком, те се није усуђивао много удаљити се од природних позидија, планина херцеговачких и кршева црногорских. Књаз је добро знао, да је у рату срета промјенљива и да уједнање војничко са Србијанцима у Санџаку може скупо платити.

Кад је Књаз кренуо са војском у унутрашњост Херцеговине, ништа није знао о стању, распореду и кретању турске војске. Никаких чета извидница није послао, никаквих вијести није добио ни од руског консула у Мостару Јастребова, ни од мостарских Срба, па чак није му било познато да је Аустрија забранила искрцавање турској војсци у Клеку. Пошто се Књаз кренуо са војском са Црнога Кука први конак учинио је на Углима у Опутној Рудини 25 јуна; други на Турунташу 26 јуна, а трећи 27 јуна на Степену и Церини, гдје је војска учинила преданак и растерала турску посаду у Куљчу. Тога дана Књаз је провео на Гацачком Пољу, јашићи по њему и разгледајући га са својом свитом.

Из Гацка војска је прешла 18 км. до Фојнице, од Фојнице до Залома 14 км. и од Залома до Невесиња 15 км. Сва војска црногорско-херцеговачка која је прошла кроз Гацко и Невесиње била је око вароши Невесиња. Овој војсци придружио се и онај одред са Залома, пошто се Селим-паша без боја повукао у одбрану Мостара. На тај начин од Црнога Кука па до Бишине и Невесиња Књаз је превалио 90 км. турске територије, а да нигдје није имао озбиљног сукоба са

Турцима. Што је год било муслимана у тим крајевима и неколико баталиона низама, то се све сконцентрисало у Метохији и Невесињу. Сва остала мјеста у та два кадилука била су потпуно напуштена, изузимајући Борачке Вали, гдје су домаћи муслимани остали наоружани благодаречи свом географском положају.

У селу Удрекљу, одмах покрај вароши Невесиња, Књаз је намјестио свој шатор¹⁾. Војска се распоредила око Невесиња, и на тврђаву Кнежачу пуцали су мали брдски топови. Али они нијесу ништа могли наудити ни тврђави ни вароши. Варошицу Невесиње бранио је мајор Исмаилица, Арнаут, који је раније био ађутант код сардар Екрема Омер-паше. У тврђави и око вароши уколала су се била два баталиона низама, а толико и башибозлука, који су јуначки бранили варош од Црногораца, и очекивали брзу помоћ од Муктар-паше. Једна јака чета Црногораца и Херцеговаца пошла је преко планина, и учинила препад на Коњиц, и том приликом побила је црногорски барјак на стару коњачку Турпију, на падинама Иван Планине, с ону страну Мостара, а на домак Сарајева. Чим се у Мостару сазнало да је Књаз са војском пернирао Невесиње, настао је страх. Мостар са врло мало војске очекивао је сваког часа Црногорце, кад ће му на капију ући. Фанатизоване муслиманске масе биле су разјарене и бијесне, али не јунаци да дочекају Црногорце, но да покољу домаће православне, чији су синови, њих око 130 момака, већ били под Књажевим барјаком. Баш том приликом у Мостару прочињан је свечани ферман султанов пред окупљеним народом све три вјере, у ком су се позивали муслимани под свечев барјак, у свети рат против Србије и Црне Горе. Истодобно ферман је говорио и о слози са дојалним хришћанима.

У овом свом походу кроз Херцеговину Књаз је издао војсци прокламацију, забранио сјећи главе, носове, паљити куће и сваку пљачку. То је Књаз учинио из два разлога: ради страног свијета и надао се тим путем придобити херцеговачке муслимане. На тај начин одузет је црногорско-херцеговачкој војсци обичајни начин ратовања, а није им ништа ново дато. Таквим наређењем сваки се војнички замак прецекао. Војска црногорско-херцеговачка стајала је око Невесиња, притисла је Бишину, али се није смјела спустити у Мостарско Поље и заузети Мостар. Сваког дана хране је све мање било, јер она стока, која се послала са Грахова и Црног Кука готово је била сва поједена. Колико је војска патила због глади, исто је толико, ако не и више, патила због жеђи. Упекле јулске врућине, а земљиште Бишине и Неве-

¹⁾ И данас се познаје мјесто гдје је био тај шатор, стоји обрвч обрвч расвао у бусену на слику глвна.

сиња безводно, са неколике мутне чагриче, отежавале су стање војске.

Муктар-паша није се надао Књазу од стране Гапка, но је вјеровао да ће Црногорци оперисати пут Саницама, да се споје са Србијанима. Зато Муктар-паша крене са војском у правцу Фоче и Чајница с планом да негдје у Саницку прими битку и спријечи сједињење црногорско-србијанске војске. Али чим је Муктар-паша извијештен од херцеговачког валије Али-паше да је Књаз кренуо преко Гапка и дошао у Бишину, он се са војском упути напраг. Није смио да удари у правцу Гапка, но се из Чајница вратио у правцу Сарајева, па преко Иван Планине дошао у Мостар. Овај повратак Муктар-паше трајао је 8 дана, а прелазио је дневно 40 км, по највећој јулској врућини. У Мостару је свега дан почињу и кренуо пут Бишине, да се упусти у битку са Црногорцима. Имао је свега 17 баталиона регуларне војске а толико и башибозлука¹⁾.

Тако је дошао дан да се у Бишини дочека Муктар-паша на оном истом мјесту гдје је и Невесињски устанак отпочео. Кад је пак требало да се сва црногорско-херцеговачка војска на окупу, те да се зада непријатељу главни ударцац на оном истом мјесту гдје је пуцала прва Невесињска пушка, војска се била раздвојила у неколико одреда, без икакве војничке потребе. Војвода Пеко Павловић са 5000 војника био је на Клеку, Књаз Никола са неколика баталиона она премјестио се са Удрекља у Слато, неколика баталиона држала су у описали Метохију и Невесиње, а под командом војводе Станка Радоњића свега су били у Бишини ови баталиони: његушко-петински, цушко-неклишки, горњи црмнички, дробњачки, два невестињска, васојевашки, морачки и јулски.

Ту, у Бишини, имала је да се ријешити политичка судбина све горње Херцеговине, и да Бишина буде оно што је доцније био Вучји До. У почетку рата одушевљење је војске било велико. То одушевљење горштака црногорско-херцеговачких требало је искористити у војно-политичке сврхе. Да је тада било способних војсковођа, војска би у првом налету свога одушевљења, починила чуда од јунаштва. Али, на жалост, та војска није имала способних вођа, дораслих духу времена. Зла коб која је стољенима пратила врхове црногорско-херцеговачких брда и тада се на њих сручила. О способности појединих команданата ево што каже аустро-угарски генералштабни официр Јосип Шен: „Може се рећи, да је у армији било пуно команданата који су раније изводили смјеле и дрске акције са по 2—3000 људи и толиким групама од-

¹⁾ Из пошљених дана турског господства у Босни* стр. 101 др. Кечета.

лично управљали, али није било ни једног команданта, који би имао довољно практичног и бар нешто теориског знања за управљање и вођење опсежних, поглавито офанзивних операција¹⁾. Војвода Петар Вукотић, по својој спољашности прави тип класичног Црногорца, необично лијепа и достојанствена појава, али без ширих војничких концепција, непокретљив за акцију, иначе у разговорима и причама селјачки филозоф, болесно славољубив, врло завидљив, није ни под коју цијену пуштао способнијег пред собом. Од свих горшлага најспособнији је био на сјеверном фронту Пеко Павловић, а на јужном поп Илија Пламенац. Иако није устанак у Невесињу²⁾ покренуо Пеко Павловић, него неодговорни хајдучки елементи, ипак тај устанак одржала је Црна Гора да се не угуши у самом свом почетку или да се у њ не умијеша Аустрија. Војвода Пеко са усташима херцеговачким и јаешима црногорским годину се дана тукао по Херцеговини са разним турским пашама. Начин турског ратовања и земљиште Херцеговине Пеко је добро познавао. И сад кад је требао Пеко да буде у Бишини, и да зада смртоносни ударац уморној Муктаровој војсци, он је био далеко у Клеку. У Бишини чекао је Муктар пашу војвода Станко Радоњић, интимус војводе Петра. Војвода Станко савршено је војничку школу у Паризу и био је са Машом Врбicom најшколованији црногорски војвода.

И ако је војвода Радоњић имао извесних способности политичко-дипломатских, војничких није показао. Оно неколико батаљона што их је под командом имао, распоредио их је дуж друма бишинског, а врло слаба одљењена одредиона Вележ и Подвележ. Двије харамбаше: Драга Обренова и Пера Тунгуза послао је да уходе турску војску пут Мостара. Харамбаше са неколико војника дошле су на Бусак, па се затим спустиле у село Гнојнице и олатле дошли у непосредну близину Мостара. Чим су опазили кретање турске војске мостарским пољем, нарочиту су пажњу обратили како ће се развити Муктарова војска кад се дочепа узвишице Буска и Подвележја. Чим се Муктар попоо горе на подвележку висораван развио је војску овако: центром је он сам управљао са Башибозлуком и држао се друма, лијеви крилом командовао је Селим-паша и кретао се гребеном Вележи хватајући све положаје који доминирају Бишином и распореду црногорско-херцеговачких трупа, а десним крилом наступало је Подвележјем Осман паша. Харамбаше су добро разгледале

¹⁾ Вођење рата и тактика Црногораца", стр. 22 — Јосип Шен.

наступање и развијање Муктарове војске, да су биле опажене и потреране од турских претходница¹⁾.

Муктар-паша знао је распоред и стање црногорско-херцеговачке војске, зато је наступио брзо и неустрашиво. Селим-паша, по дојаску у Мостар, преоблачио је домаће пограничне муслимане у црногорско-херцеговачки одијело, који су се прободјали кроз баталионе са лажним српским именима, све испитали и пашама подносили тачне податке о положају, броју батаљона и снабдијевану храном и водом противничке војске. Кад су харамбаше Драго и Пери дошли код војводе Станка и казале му да Муктар-паша намјерава са војском заузети и друм бишински, а нарочито планину Вележ са свима њеним доминирајућим положајима према Бишини, и да према томе треба извршити нов распоред војске да се Муктар озбиљно дочека и побиеди, војвода је срдито одговорио: „Шта козари херцеговачки знају, шта је то војничка стратегија. Ја сам војне школе учио у Паризу, а не у Невесињу“. И на даље је војвода сачувао исте положаје, са истом војном снагом, очекујући Муктар-пашу да наиђе друмом бишинским. И што је за највећу осуду, ни у посљедњем моменту војвода Станко није учинио напор да се прикљупи сва црногорско-херцеговачка војска, те да се заузму нове позиције и да се на тај начин мушки и одважно дочека Муктар-паша, но се упустио у борбу са неколико батаљона пропуштајући све главне доминирајуће положаје по Вележи и Малој Вележи да посједне Селим-паша са војском.

Сви су батаљони у Бишини јуначки дочекали Муктареву војску. Али под навалом сабијених и густих редова многобројне турске војске и неизмјерно бољих војничких позиција, морали су се батаљони повлачити.²⁾ На Малој Велики Турци су заузели тако добре позиције, да су могли камењем побити Невесињце и Дробњаке, који су у том правцу наступали. Кад је чуо Књаз у Слату за пораз своје војске, наредио је повлачење свима батаљонима преко Зовог Дола, Рабовнице, Слата, Бабе Планине и Корита у правцу Вучијег Дола. А сам Књаз са неколико перјаника отступило је преко Јукавца на Риоце, и у Коритима се са својом војском састао.

Послије бишинског пораза настаје душевни преокрет код црногорско-херцеговачке војске. Мјесто дотадашњег оду-

¹⁾ Том приликом док се чета намицала испред Турака и прободјали се кроз густо бишинско гравље, занела је сабља Драгу Обренову и остала у шибљу.

²⁾ Тврђења војводе Гавра Вуковића у својим мемоарима, где истиче ушастито Висојевића, а куквицалук Невесињца и Херцеговца, нијесу тачна, као ни многа друга тврђења. И Висојевићи и Херцеговци до тада су били турска рица. Тада су узели оружје и борили се против Турака. Ако треба некога испитати, то се може говорити само о предности старо-црногораца.

слабији материјал, нарочито она шака војника из појединих вароши, клону духом и побеже из војничког строја. Сви су били утучени и ронљиви. Није се отступало, но се управо бјежало испред непријатеља који није продужио офанзиву традиционалним путем преко Гапка и кланица Дуге пут Никола, него стопу у стопу за Књазом и његовом војском. За један дан отступања, армија је прешла око 60 км. по јунској врштини, без воде, хране и одмора. Превалила је онај исти простор за један дан, који је у наступану превалила за шест дана. Књаз Никола, који је све ово својим очима гледао из догађајнег неодлучног става прелази у одлучан. Одузима команду војводи Петру Вукотићу и сву управу над војском узима у своје руке.¹⁾ Чини нов распоред војске и подиже утучени дух код војника. На тај начин поразом у Биштини, осрамоћено и понижено црногорско-херцеговачко оружје, поново ће славом заблистати у крвавој вучедолској битки.

Бој на Крцу 1877 године

Док је Невесињски устанак трајао, водили су се тајни преговори о војном савезу између Србије и Црне Горе противу Турске. У ту сврху Београд је послао Ранка Алмпића, члана државног савјета, са нарочито политичко-војном мисијом на Цетинје. Алмпић је са собом донио и два израђена пројекта уговора да их Цетинје прими. Али пошто та мисија Алмпића није на Цетинју успјела, он се вратио у Београд. И ако није ова мисија успјела, и даље су остале живе везе између Београда и Цетинја да се дође до заједничког уговора о савезу. То се најбоље види из писма књаза Николе упућеног кнезу Милану од 6 марта 1876 године²⁾.

¹⁾ Рат 1876 г. Црне Горе са Турском" стр. 17 од војводе Гавра Вукотића.

²⁾ Часопис „Записи“ за мјесец јуни 1929 год. Саопштина Д. Вуксан.

— „По овоме моја мисао не може друго бити, него да се у уговору између Србије и Ц. Горе закључи неодложни, заједнички рат с Турском, а ако се не би могао, што ја свакако желим, и рок рату означити, да уговор садржи даље ове обавезе: Прво да Србија и Црна Гора свом снагом потпомажу устанак постојано све догдле док год не зарате с Турском; друго, да Србија даје мјесечно фиорина на издржавање многобројнога пребеглогота народа у Црну Гору, или и мање, ако би с друге стране долазило више прилога цетинјском комитету за њихово издржавање, све догдле док Србија и Црна Гора не зарате с Турском, и треће, да рад Србије и Црне Горе на дипломатском пољу буде споразуман, истовјетан и заједнички и да искључујући сваку засебну корист, буде намијењен једино срећи несретне наше браће. На овај начин, и ако нијесам сигуран, да је корисно одлагати, могла би са Србијом и Црна Гора одржавајући устанак, чекати и ишчекати још боље прилике.“

Иза тога убрзало се радити на уговору о савезу и тајној војној конвенцији. Кад је све било претходно по договору спремно између Београда и Цетинја, онда су одређени опунномоћници испред Србије Димитрије Матић, државни савјетник, а испред Црне Горе Станко Радоњић, сенатор. За мјесто састанка одређени су Млетци, гдје су имали опунномоћници потписати и измијенити уговор. Исти опунномоћници добили су овлашћења од књаза Николе и кнеза Милана 28 маја 1876 год.¹⁾ и одмах затим кренули за Млетке, гдје су све уредили и потписали.

Ево како тај војничко-политички савез коментарише г. Слободан Јовановић:

„Ристич је навалио свом снагом да бар са Црном Гором начини савез. Кнез Никола је уцјенивао, али Ристич је пристајао на све. Под кнезом Михаилом, држало се да ће наш рат с Турцима створити уједињену српску државу, и ради њеног јединства кнез Никола одрицао се престола у корист кнеза Михаила. Сада, кнез Никола тражио је

¹⁾ „Записи“ за мјесец новембар 1929 год. Саопштена Д. Вуксан.

Србије и будуће проширене Црне Горе, јер су те две државе имале и даље остали одвојене, свака са својом династијом. У рату с Турском, војна сарадња Србије и Црне Горе уговорена је само у толико што су обе државе једновремено требале почети рат и закључити мир. Иначе, свака је од њих имала одвојено ратниште; кнез Никола је нарочито избегавао сусрет српске и црногорске војске, да ова последња, као мања, не буде увучена у састав српске војске и стављена под врховну команду српскога Кнеза. И ако се и у политичким циљевима и у војним радњама одвајао од нас што је више могао, кнез Никола, да би потписао ратни савез с нама, тражио је нашу новчану помоћ. Сва готовина наше државне касе износила је 70.000 дуката, од ове суме, 40.000 морало се дати кнезу Николи¹⁾.

У Србији је тада била народна војска и главна јој је сила била упућена пут Ниша и Видина. А мањи одреди војни преко Дрине и Јавора у правцу Босне и Сјенице. Народна србијанска војска повлачила се на свима положајима испред турских регуларних трупа. Командант дринске војске спотакао се одмах код Бијелине, командант ибарске војске дао се тући одмах при прелазу границе, командант тимочке војске пустио је Осман-пашу да му узме Велики Извор. Што се тиче команданта моравске војске Черњајева, одржао је над Турцима победу на Шумаговцу, али је иза тога претрпио пораз на Ђунису. Након овог пораза интервенцијом Русије и других великих сила дошло је до мира. Послани из Београда србијански посланици у Цариград, Филип Кристић и Димитрије Матић потписали су сепаратан мир са Сафет-пашом, министром иностраних дела, на бази: status quo.

Истовремено, преговори за мир у Цариграду ишли су врло тешко између црногорских делегата-војвода: Вожа Петровића-Ђеогоша и Станка Радоњића са Високом Портом. Висока Порта третирала је црногорске делегате као да су дошли у Цариград да траже милост, а не своје право. Службени цариградски фактори и њихова штампа јавно су говорили и писали: „Карадаг дошао да тражи милост.“ Међутим Црногорци су сматрали себе за побједнице над Турцима. То су им право побједници давале двије главне битке: Вучи До и Фундина као и неколике мање. На тегелу тога црногорски су делегати тражили проширење Црне Горе на рачун Спича и једног дијела Херцеговине, гдје би безусловно долазио Никшић.

¹⁾ Сл. Јовановић „Влада Милана Обреновића — 1“ страна 303.

Висока Порта и овог пута, служила се старим искуством, одбијала је тврдоглаво и јогунасто црногорске захтеве, позивајући се на границе од 1858 и 1862 године. У тој дипломатској борби црногорски делегати наводили су оправдане разлоге за проширење Црне Горе. У тадашњим границама стара Црна Гора није имала довољно ни земље, ни шуме, ни хљеба, ни воде да издржи и прехрани своје становништво. Што су Црногорци савили своје гнијездо на томе сиромашном и оскудном земљишту, има се једино приписати љубави према слободи, независности и светосавској вјери. Црногорски народ, здрав физички и морално, стајно се умножавао, те да би се исхранно приуђен је био плијенити пограничне турске крајеве и себи на тај начин зимницу осигурати. Ова се плијен нарочито практиковао неродних и гладних година. Да би се Турска обезбиједила од упада хајдучко-ускочких црногорско-херцеговачких чета, требала је Црногорцима осигурати минимум материјалне егзистенције. А то је било могуће проширењем Црне Горе на рачун плодних крајева турског царства. Сви ови оправдани разлози црногорских делегата били су одбијени од Високе Порте, јер су турске паше и везири упорно вјеровали, да Карадаг треба држати вјечито сиромашним и гладним, ако се жели постићи, да не буде онасан по Турску.

Тврдоглаво држање Високе Порте према захјевима проширења Црне Горе, помагала је још својим писањем о снажности панславизма по политичко стање Европе њемачка, аустријска, енглеска и француска штампа. Та је штампа претстављала Црну Гору као политичку авангарду Русије, преко које она има да изиђе на Јадранско море и утврди се у Спичу, а нарочито у Суторини.

Висока Порта, нарочито послје закљученог мира са Србијом, сматрала се побједитељком. Зато није била вољна учинити никаквих озбиљних територијалних концесија Црној Гори. Црногорци то нијесу признавали, не само због одржаних наведених побједа над Турцима, но и због признања од стране Русије да су побједници. Руски цар Александар II у свом одржаном говору пред племством у Москви изразио се о Црногорцима са ријечима: „Црногорци су се показали и овом приликом као вазда прави јунаци.“¹⁾

Јуначки дух код Црногораца и Херцеговаца много је подигло и својеручно писмо покровитеља и заштитника балканских Словена руског цара Александра II упућено Књазу, послје побједоносне битке на Вучијем Долу, по нарочитом свом посланику пуковнику Богољубову. Писмо гласи:

Ваша Свјетлости!

Са особитијем задовољством пратио сам ја и са мном сва Русија успјехе црногорског оружја. Радосно се одазвао у

¹⁾ Данило Тугић-Перовић „Одјек Невесинске Пучине“ 1875 г. стр. 73

срдима нашем глас о славној победи на Вучићем Дугу, ће
Ваша Свјетлост на челу шаке храбрих црногорских јунака,
осиљених љубављу к отечеству и свијешћу правичности сво-
јета дјела, са свијем разбисте 16 турских батаљона, узевши
од њих три топа и 33 барјака.

Желећи изразити Вашој Свјетлости чувства Мота дубо-
ког уважења к заслугама одличне храбрости, коју лично по-
казујете, ја придружујем Вас у број кавалера мојега импе-
раторског ордена Светога Великомученика и побједника
Борја, трећег реда, којегат знак с овием Вам спроводим.

У исто вријеме именујем и славне предводитеље Црно-
гораца: сенатора Божа Петровића-Његоша, војводу Вукотића,
Илију Пламенца и Марка Миланова Поповића кавалерима
тога истог ордена четвртога, реда, стављам на расположење
В. Свјетлости још три официрска крста истог ордена и реда,
да их у име моје по Вашем увјерењу дарујете тројици нај-
храбријих војсковођа и 38 знакова одличја војничкога ордена,
да их дарујете по Вашем благорасуђивању најодличнијем цр-
ногорским војницима у рату с Турцима.

Нека буду ови ордени на прсима храбријем синонима
Црне Горе свједоци мојега уважења њихова јунаштва и брат-
ске љубави, коју Русија гаји за њих.)

Остајем Ваше Свјетлости
искрени доброжелатељ

Александар II

Услед одржаних победа и признања царског, самопо-
уздање било је велико код горштата црногорско-херцеговачких.
Исти се тај, несаломљиви дух, манифестовао и код његових
изасланика у Цариграду. Кад су се изасланици увијерили да
ће убрзо Русија ступити у рат и да не могу постићи никакав
повољан резултат код Високе Порте, 9 априла 1877 год,
оставили су Цариград, и рат је поново продужен између Цр-
не Горе и Турске. У овом тешком моменту кад су сви народи
на Балканском Полуострву савили главу под турском силом,
једино се устремно против ње неустрасиви горштак црногор-
ско-херцеговачки.

Турска као да је знала у напријед да са Црном Гором
нема мира, зато се од учиненог примирја потајно спремага
против ње. Турски ратни савјет ријешило је да нападне Црну
Гору са три стране, а на шест мјеста. У ту сврху Турска је
концентрисага свјеже и одморне трупе на стратегијским мје-
стима према Црној Гори. Ево шта о томе пише аустријски
генералштабни официр Јосип Шен:

„На јужној граници Црне Горе код Подго-
рице и Служа био је сконцентрисан крајем маја је-
дан турски корпус јачине 12—15.000 под командом

¹⁾ „Глас Црногораца“ од 1877 год.

Али-Санб-паше; на сјеверно-источној граници, у ре-
јону Колашина, други корпус јачине 6—8000 под
командом Мехмед-Али-паше, а на сјеверо-западној
граници у рејону Гацка, био је трећи корпус од
20—24.000 људи. Овај посљедњи корпус био је
највећи по бројној јачини и најбољи по саставу,
јер је био образован од најбољих и у рату опро-
ваних пукова, а водио га је Сулејман-паша, који
е рачунао међу најчувеније и највредније турске
генерале¹⁾.”

По аустријском рачуну напало је Црну Гору око 50.000
аскера и башибозука, коме броју још треба додати, без пре-
тјеринања, око 10.000 јаког и одморног турског војника. Књаз
је стао у одбрану Црне Горе, њене независности и слободе,
са око 30.000 бораца уморних од дугог ратовања. Султани
су из Цариграда већ од дугог времена шилтали против Црне
Горе најспособније своје паше, као Дервин-пашу, Омер-пашу,
Муктар-пашу и сад чувеног Сулејман-пашу. Турска дипло-
манија са Босфора предвиђала је скоро рат са Русијом, зато
је и подигла толику силу да претрази Црну Гору и учини је
војнички неспособном. Војни турски план био је, прво да се
претрази Црна Гора, па ако у том времену напане Русија, да
се турска војска, по извршеном задатку, укрца на Бар и ис-
крца на тракијску обалу, одакле би се улутила против Руса
на Дунав. Главна војничка турска сила, која се концентри-
сала на Гатчаном Пољу под командом Сулејман-паше, имала
је главни и отсудни задатак. Она је имала силом да продре
крз кланец Дугу у Никшић, а одатле преко Острошких Гре-
да, низ Брда, где би се састала са војском Мехмед-Али-паше
која наступала од Берана, а у Подгорици, састала би се са вој-
ском Али-Сајиб-паше који наступала од Служа. Удружене тур-
ске силе са свих страна из Подгорице би наставиле проди-
рање пут Цетиња и унутрашњости Црне Горе. На тај начин,
сједињене војске херцеговачка и арбанашка, претазиле би Црну
Гору и учиниле је, за извјесно вријеме, неспособном за вој-
ничке подвиге.

Књаз Никола као да је знао унапријед турски ратни
план. Зато је са ратним савјетом учинио распоред црногор-
ско-херцеговачке војске овако: да војска војводе Милана Ву-
кова оперише у Васојевићима и задржава Мехмед Алину вој-
ску од Берана, да војска војвода: Илије Пламенца и Божа
Петровића-Његоша прикује војку Али-Сајиб-паше код Служа;
да један мали одред војске оперише око ријеке Таре под
командом Пера Јокашева Пејовића те да чува те крајеве од
улада турских од стране Пљеваља, а исто тако да војвода
Марко Миланов чува племе Куче и друга погранична мјеста

¹⁾ Јосип Шен: „Војска рата и тактика Црногораца“ стр. 36.

од упада турске арбанашких од Скадра. Наглавници ратни задатак имите су војводе: Петар Вукотић и Пеко Павловић. Њима је стављено у дужност да дочекају Сулејман-пашу у Кланцу Дузи, разбију га, и натерају му остатке разбијене војске у правцу Мостара. Да иведу војводе овај војнички задатак, имале су под својом командом више од половине цијелогине војске. Дакле, тежиште ратне ситуације било је у рукама војвода који су оперисали у кланцу Дузи.

Књаз Никола, овог пута, није хтио узети команду над сјеверном херцеговачком војском. Са својим штабом, и са нешто војске, нагазио се између сјеверне и јужне армије, на Орјел Луци¹⁾. Себи је ставио у дужност да помогне оној страни којој устреба брза помоћ. Психолошки судија, књаз није смио узети команду, јер усљед евентуалног неуспјеха војничког, бојао се да му не помрачи слава вучедолска.

Јужна црногорска војска тукла се крјаво са војском Али-Саб-паше. У неколико махова Турци су излазили из Служа и околних тврђава природних и наступали у правцу Подгорице. Црногорци су их вазада јуначки дочекали и натраг међу слушке зидове вратили. Црногорци су разбили турску војску на три мјеста, и то: на Горевити, на Мартиничком Пољу и Јеленку. Остаци турске војске имају једино захапати слушким тврђавама што су се спасли. У овим бовјевима око Служа паго је много Турака и Малисора, а нарочито Хота и Кастрата.

Војвода Миљан Вуков јуначки се тукла са Турцима и Аријатима. Против себе имао је три турске колоне, и то: централну колону под командом Салик-паше, која је наступала уз Лим, преко Трешче, уз Краље на Лису планини у правцу Колашина; десну колону под командом Мехмед-Али-паше, која је наступала из Берана за Колашин; и лијеву колону под командом Али-паше Гусиња која је наступала низ Полимље, преко Андријевице, преко Штавне планине и Трешњевица у правцу Колашина.

Васова дијела, да би сачувала своју земљу, народно име, језик и обичаје, стала су била у борби са околним турско-арнаутским племенима: Климентима, Плављанима, Гусињанима, Биорцима, Руговцима и др. Идеја о политичкој слободи и независности инспирисана им је са Цетина и то преко Љеворечана, на челу којих су тада били војвода Миљан Вуков и сардар Никола Томовић. Убрзо затим, придружили су се њима и сви прекокомски Васојевићи. Навикнути на борбу са непријатељем, овог пута у ратном друштву са Црногорцима, кад је непријатељ пагнo њихове домове, јунаштво се код Васојевића нарочито манифестовао. И ако су узмицали испред многобројнијег непријатеља, сваку су стону Васове земље нападали душманском крвљу. Повлачећи се до

¹⁾ „Глас Црногораца“ од 30 маја 1877 год.

Мораче три су борбе учинили, и то: на Трешчи, на Андријевици, а нарочито на Вуковој Пољани.

Мехмед-Али-паша најпослије је прегазно Васојевиће и дошао са војском у Колашин. Одатле је продружио у Морачу, са намером, да се спусти у Брда са војском Сулејман-паше. У Морачу војвода Миљан ријешо се да да одлучну битку. Прикупио је око себе Васојевиће и један дио Морачана, а дође му у помоћ са два батаљона и Петро Јокашев са Таре. Како је пријетила опасност морачком манастиру тој традиционалној светињи тога краја, да га Турци спале и поруше, то су војници прегли да се јуначки покољу са Турцима. Битка је отпочела и 11 јуна Мехмед-Али-паша претрпιο је потпун пораз и протјеран из Мораче натраг у Колашин, одакле је продружио за Пеш.

Дакле, јужна црногорска војска и војска војводе Миљана Вукова сјајно су извршиле ратни план, не дозволивши војскама Али-Саб-паше и Мехмед-Али-паше да се сједине са Сулејман-пашиним војском.

Да сад видимо шта је урадила црногорско-херцеговачка војска у кланцу Дузи. Војвода Петар Вукотић изабрао је Крстац као мјесто гдје се има дочекаати Сулејман-паша. Крстац се налази у непосредној близини улаза са јужне стране у Поље Гатачко. Тако исто, са сјеверне стране, на самом је улазу у кланец Дугу. Војвода се није одлучио дочекаати Сулејман-пашу у кланцу Дузи, због подигнутих у њој турских тврђава. Дакле као најподесније мјесто за битку изабран је Крстац као улазна тачка и у кланец и у поље. Распоред војске извршен је и наређено је да батаљони саграде шанчеве у једном полукрућу према Гатачком Пољу, одакле се непријатељ очекивао. Лијево крило шанчева ишло је ка Бурију, а десно крило ка Орлини. У средини тога полукрућа био је смјештен цеклински батаљон са крнковим пушкама које су најдаље бацале. У тим саграђеним шанчевима сви су батаљони били смјештени, изузев четири батаљона која су одређена као резерва у Бјелу планини и три батаљона која су отишла у Пиву. Батаљони који су били на Крсту јесу ови: његушко-цетински, цуцко-беклински, чевски, пешивачки, бањско-рудински, љуботинско-добрски, комано-загарачки, жуписко-пивски, жуписко-дуковски, голдијски, пољско-никшићки, торњо-морачки, обдава невестињска, гатачки, завођски, зубачки, и дабарски.

Очекивао се да ће Сулејман паша наступати средином тога полукрућа од шанчева да би на њ истодобно напала оба крила црногорско-херцеговачке војске. Али у томе се војвода Петар преварио. Овакав војнички распоред био је неприродан, ко познаје психичку војничку душу Црногораца. По својим ратним особинама, а нарочито кад је борба на јуришту и ножу, Црногорац је способнији за офанзиву него за де-

финанзиву. Овакав стратешки положај и војнички распоред примораво је црногорско-херцеговачке горштаке, да остану у одбрамбеном ставу до посљедњег часа. По свему се може рећи, да је Сулејман паша био способнији војсковођа од војводе Петра. Сулејман паша познавао је добро Црногораца као ратника, зато се одлучио да не напада у један мах оба крила противничке војске, но да отпочне нападат лијево крило и то баталион по баталион. Паша је позната била велика страст код Црногораца за сјечом глава у рату, што су радили и Херцеговци, који су у војном погледу потпуно имитирали Црногорце. Зато је војна политика била Сулејман паше да се неколико турских баталиона жртвује, те да се да прилика Црногорцима и Херцеговцима да се насилеку глава, па тек онда да им удари са новим и одморним баталионима, на њих већ уморне који ће их потпуно сломити. Сваки црногорско-херцеговачки баталион, који је учествовао у овој борби, дочекао је јуначки Турке, покљао се са њима, па чак и јурише на њих чинио из својих шанчева. Али како у таквом полукружном војном распореду шанчева, нијесу могли помоћи један другом, и како су пристизале стално нове снаге одморне и свјеже турске војске, и јуришале на већ разређене редове баталиона црногорско-херцеговачких, то је ломљен један по један баталион и бацан у позадину. У овој битци нарочито су се истакли и пострадали баталиони: прешивачки, дуботинско-добрски,¹⁾ цинко-хеклишки и жупско-дуковски. И Турци су се у борби слабо провели. У боју на Крцу, по турским извјештајима, нало је мртвих 1800, а рањених 2200. По црногорским службеним извјештајима нало је Турака преко 4000.²⁾

Док је борба вођена на Крцу 23 маја, Књаз је бомбардовао тврду фортицу у Озринићима крај Никшића. Њену је посаду растјерао, и надао се чим се разобије Сулејман пашина војска да он одмах отпочне опсаду Никшића. Али мјесто опсаде града Никшића, он се морао вратити у главни свој стан на Орској Луци, а послати војничка појачања војводи Петру у Дузи.³⁾

Сулејман паша ловећи баталион по баталион, прокрчио је себи пут у кланац Дугу. Седам црногорско-херцеговачких баталиона које је ратнијем савјет одредио да у овој битци на Крцу учествују са осталијем баталионима, нијесу у њој ни метка испалили. Четири су од њих стајала као резерва у Беду планини под командом Пека Павловића, а три је баталиона, уочи саме битке на Крцу по наређењу одвео у Пиву војвода Лазар Социца да брани од турског напада са

¹⁾ Чиге је јунаштво и побједу Књаза оцјенио у „Копилма“.

²⁾ „Глас Црногораца“ од 27 јуна 1877 године.

³⁾ „Глас Црногораца“ од 30 маја 1877 год.

бока војску црногорско-херцеговачку ушанчену на Крцу, а такође и саму Пиву од турског напада од Гапка. Војвода Пеко из Беча планине посматрао је мирно како Турци лове баталион по баталион црногорско-херцеговачки. Војвода Петар издао му је наређење да са војском не ступа у борбу без претходне његове команде. Војници су се отимали да својој браћи помогну у крвавој борби са Турцима и без одобрења војводе Пека, али их је он у томе спречио. На тај начин битка се на Крцу свршила поразом, а резерва у њој није узела учешћа.

Да сад непристрасно анализирамо овај немно и врло тежак догађај, који је у крви прескупо стао народ тих крајева, који се дубоко засјекао у политичку судбину Црне Горе и Херцеговине и који је нанео тешку увреду јуначима са Вучијег Дола.

У чевској котлини постоји одавно антагонизам између браства Вукотића и Војнића. Војводе и срдари били су Вукотићи, а од Војнића било је добрих јунака, четника и харамбаша, који су војевали по Херцеговини. На челу Вукотића био је тада војвода Петар Вукотић, а на челу Војнића војвода Пеко Павловић.

Војвода Пеко приграбио је себи све јунаштво и сву славу Црногораца и Херцеговаца у Невесињском Устанку. У његовој личности било је оличење борбе против Турака. Сва страна штампана нарочито панславистичка, писала је готово једино о Пеку. Њега је сусретао и виђала у свим бојевима и догађајима. На Црном Куку некадашњи чевски командир добио је од Књаза војводски чин. Сад се Пеко и по војводској титули изједначаује са војводом Петром Вукотићем, који је заслужио гледиште, да Прекосимучици могу имати само једног војводу, а не двојицу. Војвода Петар Вукотић по својим ратним заслугама у битки граховској и у бојевима против Омер и Дервиш паше истакао се и прославио се у Ц. Гори, Херцеговини и на страни. Али на жалост, у ратовима покренутим Невесињским Устанком није војвода у командовању имао ратне среће. На рачун његов уздигао се и прославио се код Црногораца, а нарочито код Херцеговаца војвода Пеко. На темељу свега овога слава Пека Павловића није дала мирно спавати ни правично мислити војводи Петру Вукотићу.

Војвода Петар имао је тврдо убјеђење да ће побједити Сулејман-пашу на Крцу. Желио је сву славу те битке приписати себи, те на тај начин омаловажити и понизити војводу Пека. Зато је наредио Пеку да буде на челу резерве у Беду планини и не ступа у борбу до његовог наређења. Али, на жалост, у рачуну војничком преварио се војвода Петар. Мјесто да добије битку, он је изгубио. Све је ово било добро познато војводи Пеку, па је вјеровао да је дошао мо-

менат да насади војводу Петра Вукотића. Зато је војвода Пеко спријечно војнике да узму учешћа у битци на Крцу, под изговором, да чека наређење од старијег команданта. И ако је војвода Пеко одишта такво наређење и имао од војводе Петра, ипак је морао учествовати у борби кад је видно да Турци разбијају шанак по шанак црногорско-херцеговачке војске. Али он није хтио, јер се жељео осветити војводи Петру који му о глави и чисти ради¹⁾.

Велико је чуло, кад се у горштаци црногорско-херцеговачком распири амбиција или жеђ за осветом, па било то код горштачког селака или интелектуалног полуканта, или правог интелектуалца, границе су тој болесној амбицији, или освети, врло широке. Народ старе Ц. Горе, Брда и херцеговачких племена каже: — Више волим осветити се, но се по-светити²⁾.

Што се тиче херцеговачких батаљона на Крцу, може се рећи да послвије погибије црногорско-херцеговачке војске у Бишини, дух је војнички код њих био опао, и било је усташа који је у својој души зажалио, што је дигао оружје против моћног султана и своје имање упропастио. Психолошко је то разумљиво. Али славна победа на Вучијем Долу подигла је и охрабрила херцеговачке баталионе. И ако је Сулејман-паша употребио исту политичку тактику као Мехмед-Али-паша у Беранима, да на помирљив начин, општом амнестијом и великим обећањима, примамма Херцеговце да положе оружје, као што су то учинила два усташка васојевинка батаљона, ипак у томе није успио. Изузевши оне шаке касабка под командом дум Иван Мусића и Срба из појединих касабка који су оружје положили чим су тешки ратни дани наступили, сви остали херцеговачки баталиони састављени од сељака остали су под оружјем. Сви су се одлучно ријешили да бране Књаза и Црну Гору и да судбина Црногораца буде и њихова сопствена судбина. Сви су у својим душама помали да зло и добро, срећу и несрећу, да заједнички са њима носе и дијеле. У битци на Крцу сви су се херцего-

¹⁾ Због пораза на Крцу састављен је Војни Суд на Цетинју који је имао задатак да испита и казни оног војводу који је крив за пораз војске. И ако је суд нашао да је крив војвода Пеко ипак га није казнио. Што се тиче објективности овога суда треба знати да је пој. Петар био таст Књазу Николи.

вачки баталиони храбро борили, и доказали да су добар војнички материјал, нарочито они из планинске Горње Херцеговине.

Послије слома на Крцу, дух је код војника клоноу, те је Сулејман-паша са војском прошао кроз кланац Дугу и спустио се у поље никшињко. Једино је код Пресеке у Дузи дошло до крвавог поновног окршаја, гдје је пао око 800 Турака³⁾. На тај начин Сулејман-паша продро је са Гацка у Никшињ, одакле ће са крвавим бојевима преко Острошких Грета да се проборије до Подгорице, гдје ће се сјединити са Али-Сайб-пашом од Служа, али не да иду победоносно као некад Ђупригли везир на Цетинје у унутрашњост Црне Горе, но да иду преко Скадра за спасавање Цариграда и Једрена од провале Руса преко Дунава и планине Балкана.

³⁾ „Глас Црногорца“ од 27 јуна 1877 г.

Од истог писца:

- 1) Устанак херцеговачко-бокељски против Аустрије 1882 г.
- 2) „Одјек Невесињске пушке 1875 године;
- 3) „Старадање харамбаша: Стојана Ковачевића и Петра Тунгуза;
- 4) „Личности чојства и јунаштва Ц. Горе и Херцеговине;
- 6) „Портрети црногорско-херцеговачких горшћака.

САДРЖАЈ:

1) Црна Гора и њена политичка независност . . .	стр. 5
2) Улицај цетинског манастира на брдско-херцеговачка племена	14
3) Сгварање политичко-војничког обруча око Црне Горе	27
4) Никац од Ровина или Никац Томановић	35
5) В. Ј. Гледстон о Црној Гори и Црногорцима	46
6) Невесињски устанак и његов политички значај на Балкану	51
7) Улога књаза Николе од почетка Невесињског ус- танка до ступања службене Црне Горе у рат	61
8) Бој у Бишини 1876 године	70
9) Бој на Курсу 1877 године	78

Национална библиотека
РОДНОРІСА